

САВА КРИЛАЧ

САМОСТІЙНИК

Повість

ДОРОГІ ЧИТАЧІ!

Перед Вами книжка КПУК ч. 24. Цим випуском ми закінчили ІІ-гу серію видань Клубу. Наше зобов'язання ми сповнили.

Дякуємо всім Читачам і Передплатникам, що підтримали видавництво й тим причинилися до поширення рідного друкованого слова та до закріплення української культури.

Починаємо третю серію видань Клубу, яка теж буде мати 12 книжок, чч. 25—36, кожна по 128 до 160 стор., разом 1.600 стэр.

Передплата на 12 книжок \$9.00.

До передплати запрошує всіх

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ. УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

UKRAINIAN BOOK CLUB

BOOK No. 24.

SAVA KRYLACH

INDEPENDENT

Novel

Part III.

IVAN TYKTOR PUBLISHER

---

19 — TORONTO — 55

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 24.

САВА КРИЛАЧ

САМОСТІЙНИК

Повість

Частина III.

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

---

19 — ТОРОНТО — 55

Обкладинка Мирона Левицького

PRINTED BY

DIOCESAN PRESS, 278 BATHURST STREET, TORONTO, ONT., CANADA.

I. КИЇВ

Поїзд вкотився на станцію. Заворушились подорожні. До вагонів ще на бігу почали вскачувати носії. Зеленський сказав одному з них узяти речі та віддати їх для переховання на станції, а сам вийшов на перон. Глянув — і став мов зачарований. Заповнений людьми перон здався йому чудовим квітником, вкритим масою живих прекрасних квітів. Ті квіти обхопили його рулемим колом та кружляли круг нього в мінливому танку, що аж дух йому захоплювало. Довго так стояв нерухомий, поки усвідомив собі, що немає тут ніякого чуда. По пероні снуються, розмовляють, вітаються та прощаються зовсім не квіти, а люди. Чому ж зібралися тут такі вродливі жінки, самі вродливі, неначе на показ?

Почав з увагою приглядатись. І справді, здебільшого, жінки були вродливі, гарні або милі, але були серед них і старі і просто погані, коли до них придивитися близче. Всі однак, майже без винятку, були веселі, розщебетані та чепурні. Минаючи Богдана, поглядали на нього, а кожний їх погляд обсипував його жаром...

Підбіг носій і подав йому квитка на віддані для переховання речі, питуючи, чи не покликати візника. Богдан наче прокинувся зо сну, взяв квитка, дав носієві срібну монету й мовчки ввійшов до буфету.

Сів при столі, сказав подати сніданок і роздивлявся по залі. І тут бачив більше вродливих і молодих, ніж поганих та старих жінок.

Врешті зрозумів, чому це так. Та ж він більше як вісім місяців не бачив інших облич жіночих, як круглі, з риб'ячими блідими очима, з прозорими віями та бровами й з конопляно-рудими косами обличчя доньок Півночі — такі одноманітні й нецікаві! Нічого ж не було в тім дивного, що тепер так вражали його повні виразу чорняві, русяви та біляві, кароокі, чорнобриві, а якщо й ясніші — то жваві, рухливі й одна на одну не схожі киянки. Не диво, що й вони зацікавлено поглядали на нього. І він відрізнявся від присутніх у залі мужчин.

У ті часи, за винятком католицьких священиків та акторів, усі мужчини носили бороди або хоч вуса, а Богдан був гладко виголений та зодягнутий у т. зв. „миколайську шинелю” — чорне пальто, з пелериною та стоячим бобровим коміром, — таку ж боброву шапку з гострокінчастим оксамитовим верхом та золоті біноклі на очах. Подобав на якогось приїзного оперового співака. До того був стрункий, чорноокий та охайній, отже й не диво, що тягнув до себе зацікавлені погляди деяких пань... Коли усвідомив собі це, зовсім заспокоївся й почав розглядатися по залі.

— Але він мені нагадує з очей когось дуже добре знайомого, — почув неголосну заввагу, вимовлену знайомим низьким жіночим голосом.

Непомітно глянув у той бік і мало не схопився з місця: його минали, прямуючи до виходу, його добри знайомі: Володимир Лада з Мисайлівки під Богусла-

вом, його дружина Софія та її сестра Марія Ольшевська. Мабуть, тільки що приїхали та проходили через буфетову залю з обвантаженим пакунками носієм. Минаючи Зеленського, обидві пані ще раз оглянулися за ним.

Але він, уже опанований, байдуже поглянув на них і відвернувся. Не хотів, щоб його пізнали, бо ж був утікачем.

Глянув на годинника — доходила дев'ята.

Можна було вже йти на місто. Рішив залишитися сьогодні в Києві, з деким побачитись, а вечором їхати далі до Білої Церкви.

За сорок верстов від Білої Церкви жили на хуторі біля Плютинець його батьки, а ще дванадцять верстов далі, у Г'ятигорах, його старший брат.

До Байкович не міг тепер поїхати й тому надумав поїхати до батьків та брата, перебути в них потрібний час, щоб приготуватись до далекої мандрівки, яку тепер хотів відбути. Головною його метою було забрати до себе Гнатка, щоб рятувати його з нерозумних жіночих рук, яких опіка безсумнівно звела б кволого та нервового хлопчину в могилу.

Вагався, чи вислати телеграму до брата по коні, але подумав, що краще доїхати найнятими кіньми до Володарки, а звідтіль уже й недалеко до батькового хутора. Можна, залишивши речі в жида в містечку, і пішки зайти.

Вийшов перед станцією. Зразу кинулися до нього візники, але рукою дав їм знак відмови й попрямував униз Безаківською вулицею.

Була друга половина березня, і дув холодний ві-

тер, але з-за хмар виглядало весняне сонечко. Дерева розпускали вже блідо-зелене молоде листя. Весело щебетали горобці та воркотіли голуби. Дзвонив трамвай, торохтіли по мостовій візники. Весело розмовляли люди, а він також усміхався до них та йшов радісний і бадьорий, вітаючи щасливими очима рідну столицю й весну. Зупинився перед невисокими дверима скромної крамниці з невеликою вивіскою над ними: „Книгарня історично - наукового журналу „Київська Старина”.

Хто, бувши перед революцією в Києві, не ступав по вбогих східцях, що вели просто з хідника вниз до „Книгарні Київської Старини”? Хто не пам'ятає худого і кволого Василя Пилиповича Степаненка, управителя книгарні, того тихого, але завзятого й незломного героя, що десятиліттями порався на милицях у тісноті та півсутінку за прилавком книгарні та виходував цілі покоління українських патріотів, надихав любов'ю до гнобленої Батьківщини, вірою в перемогу?

І Богдан, коли кільканадцять ще літ тому, шукаючи якоїсь української книжки, випадком уперше зійшов цими східцями, — не знав ще тоді сам, якої він національності. Він так і відповів Василеві Пилиповичу на його питання, чи він українець. Але вийшов тоді з книгарні не тільки з тією, якої шукав, але з цілою великою пачкою вміло підібраних книжок. Вийшов овіянний дивним чаром тієї скромної людини, що вміла зовсім непомітно щепити в молоді душі особливу пошану до рідної справи. Скільки разів потім, — շтомлений, обгорнутий сумнівом у свою роботу, забігав Богдан до книгарні — завжди по розмові з Василем

Пилиповичем виходив знову з піднесеною душою, бадьорий, повний спраги до дальшої боротьби, повний віри в її доцільність. А той же ніколи не намовляв його, не повчав, навіть не розпитував про подробиці поразок та сумнівів. Ні! Просто самою своєю постовою, самим спокоєм та якоюсь непереможною певністю в перемогу, діяв на співбесідника заспокійливо та підбадьорливо. Він мислив і говорив просто, ясно та чесно, і в тім була найбільш переконлива його сила.

З усіх українців, яких досі зустрівав Богдан, — старий Василь Пилипович був найбільш переконаним, із зовсім виробленим державницьким світоглядом, са-мостійником. Він добре розумів непомірну вищість прадавньої культури українського народу від нещодавно посталих та неусталених культур сусідів-воро-гів. Така вдача була близька молодому й запальному Зеленському, і певно тому вінуважав Степаненка за свого вчителя й духового батька, сердечно любив його та глибоко поважав.

Вернувшись здалекої Півночі, з радісним почуттям збіг Богдан по східцях і ввійшов до книгарні.

— Добриден, Василю Пилиповичу! — весело гукнув від порога.

Степаненко, як звичайно, сидів за прилавком, а за його кріслом стирчали милиці. Напроти нього сидів русявий з кучерявою борідкою добродій. Обидва були похилені над якимсь рахунками. Степаненко, почувши привітання, підвів на гостя очі, глянув допитливо і, мабуть, не впізнавши, відповів:

— Здоровенькі були! Вибачте. Зараз звільнюся й буду вам служити. Петре! Подайте гостеві стільця.

Молодий широкий у плечах парубок у козацьких шараварах та вишиваній сорочці, підсунув Богданові стільця, а Василь Пилипович рахував тимчасом якісь гроші і, пересовуючи на дротах рахівниці жовті та чорні кістки, зазначував їх число. За час цієї роботи пару разів глянув уважно на Зеленського, намагаючись собі його пригадати. Врешті сказав:

— Чи я вже на старість почав недобачати, чи що за лиxo? Наче б то й знаю вас, а ніяк пізнати не можу!

Богдан закрив собі руками обличчя знизу, та, сміючись, спитав:

— І тепер не пізнаєте?

— Тъху, яке лиxo! — вигукнув, приглядаючись донього, Степаненко. — Та ж це ви, Богдане! І що ж це ви з доброго козака та в московського оперного співака перекинулись, чи як?

— Буває так, що й без голосу заспіваєш, коли лиха година притисне, — засміявся Богдан. — Таке й мені нагодилось, Василю Пилиповичу, що почав я студіювати в московському університеті „мімікрію”, якщо чували про таку науку.

— Он як! Буває й так, — повагом погодився Степаненко. — То ж бачу я, давненько якось ви мене не відвідуєте. Думаю собі: живе чоловік добре, нема йому ні турбот ні клопоту й певно, почав забувати про старого, недолугого каліку. А воно он що виходить — почали студіювати. Що ж і то річ не лиха, якщо як слід її робити... Знайомтесь! — обернувся до гостя, а потім і до Богдана. — Це представник Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, а це наш таки козарлюга, що тепер у московській школі на справжню

путь наставляється. Тільки хто його зна, чи з тієї науки що вийде: непокірний та неслухнаний з пана Богдана учень, от що!

Василь Пилипович весело поглядав на львівського гостя, а той увічливо представився Зеленському та ніякового всміхався під час розмови, бо не розумів, про що це гомонять старі друзі. А вони розмовляли далі на запорізький лад, здогадами, дуже добре розуміючи один одного.

— З якої ж це „батькової хати” дали ви собі відпустку, пане Богдане? — питав далі Степаненко.

— Я там і не був, — відказав Богдан, — а був я в Онезі на практичному трилітньому курсі. Не вподобав його собі та рішив відбувати дальшу вільну практику в Південній Америці. Там можу більше навчитися, а найважливіше те, що могтиму забрати з собою свого хлопця, бо в Онезі підсоння було б для нього невідповідне. Вдома його також залишити не можу, бо, як самі здорові знаєте, не в жіночій школі козак має до воєнного рукомесла привикати, а від бабської страви колька пре.

— Так, воно так, — погодився з ним Степаненко, — вже я певний, що вигодуєте ви свого Гнатка на завзятого козарлюгу та й доброго йому здоров’я придбаєте, бо ж він кволенський у вас. Ale чи не задалеко оце ви собі оту практику надумали? Є ж і близче, по цей бік моря такі школи. Врешті, може, це й краще, що далеко. Зазнаєте хоч розкошів перебування з незапасудженою людьми природою. Завидую вам. Ale вже й мене цього року в Києві не вдержиш! Іду на все літо в Канівщину до свого села. Мушу надихатись

свіжим вітром степовим, бо тут у цій вогкій дірі й до решти здоров'я позбудусь! Давно вже я, знаєте, коси в руках не держав, а я до божевілля косити люблю! Особливо просо, як буйне вродиться! Ото накошуся цього літа, надихаюся буйного вітру, то й робота в книгарні краще піде!...

— Та я вже десять літ чую, що ви на відпустку в Канівщину збираєтесь, а все тут сидите. Мабуть, і на цей раз те саме буде, — всміхнувся Богдан.

— Не десять, а вже мало не двадцять літ без перерви ось тут, за оцим прилавком сиджу. Але на це літо таки поїду й доконче проса покошу!

— А як же ви це, Василю Пилиповичу, теє просо коситимете при ваших ногах?! — спитав Богдан з співчуттям.

— При моїх ногах? — Степаненко неприхильним оком озирнувся на милиці, що стреміли за його кріслом. Та ж я оці капосні патики з усього розмаху в Дніпрові хвилі жбурну, як тільки вітру степового в легені захоплю! Хай собі пливуть ік лихій матері аж у Туреччину! А коли б і це не помогло, коли б оці мої костомахи ще якийсь то час хотіли норовитись, то сяду в такий малий візок, яким прошаків безногих возять, та й скажу хлопцеві ззаду мене по стерні пхати. А таки візьму косу в руки та з візка ось так: ш-шах! ш-шах! і відкладатиму просо на покоси. Ех! Та ви собі й не уявляєте, пане Богдане, який то з мене вдома косар був! Перша рука! Мало хто в селі зо мною рівнятись міг... Безмежно люблю, пане Богдане, косити! Особливо просо...

— — — — . — — — — — — —

Вибравши чималий запас нових книжок та попрощавши запакувати їх, Зеленський обіцяв зайти по них увечері й пішов з книгарні просто до Земельного Банку, де мав полагодити деякі свої грошові справи. Коли виходив з банку, побачив, що його минав ніхто інший, тільки Євген Чикаленко, колишній видавець „Громадської Думки”, а тепер „Ради” — заслужений український патріотичний діяч і меценат, що великих гроші віддає на національні справи, особливо на видання української преси.

Чикаленко минув Богдана, кинувши на нього байдужим оком. Не пізnav. Зеленський, здержанівши перший порив, щоб привітатись, пішов за ним oddalік, вдоволений, що його добре знайомі не пізнають.

На розі першої вулиці показався назустріч Чикаленкові інший, також відомий український діяч, Федір Матушевський. Привітався з Чикаленком, але й він не пізnav Богдана, хоч добре його бачив, коли той минав їх обох.

— Добридень, Євгене Харламповичу! — почув голос Матушевського. — Що привело вас у ці сторони?

— А ось був у банку та знову заставив шматок землі, щоб покрити недобір „Ради”. Вже, мабуть, не видержу далі, бо пру й пру гроші без кінця, а з боргів ніяк вилізти не можна. Ось уже й пальта нового нізащо купити.

Зеленський уже їх минув, але на цю мову обернувся. I справді, аж тепер помітив, що меценат української преси одягнутий був менш ніж скромно: в старім кашкеті, черевиках з латкою та старім, невідомої барви, вицвілім пальті. Богдан не вдерявся, зняв свою

боброву шапку й поклонився йому здалеку. Обидва панове мовчки йому відклонились, поглядаючи здивовано за незнайомим.

По обіді забіг Зеленський до Степаненка, який на прощання щиро бажав йому щасливої дороги та скорого повороту.

Віддавши на двірці пачку з книжками на переховання та купивши квиток до Білої Церкви, вернувся Богдан до міста та зайшов на Бульварно-Кудрявську вулицю до знайомого студента, Романа Перковича, поляка, але російського соціял-демократа. Зеленський не був членом ніякої з існуючих у той час революційних партій, але співпрацював з ними, починаючи від конституційних демократів, через ес-деків, пе-пе-есів, соціял-революціонерів і анархістами кінчаючи. Він помогав їм чи то фальшивим пашпортом, чи переховуванням у своїм маєтку когось з них, чи перепачковуванням через кордон утікачів, нелегальних видань та зброї. Основувався на тому, що Україна зможе визволитись тільки через зруйнування московської держави, а всі революційні партії працюють саме в тому напрямку, отже і йому з ними по дорозі. Оминав тільки жидів та українців, що працювали в російських революційних організаціях.

У Перковича застав іще кількох студентів — російських ес-деків — хоч поміж ними була тільки одна росіянка Вєра Тунєядцева, студентка вищих жіночих курсів. Решта складалася з представників різних націй: старий, уже добре лисий, студент поляк Симон Скальський, уславлений поміж студентами шахіст; Оскар Карлович Зіхман, латиш, якого товариші жартома

прозивали „Осокор Кедрович” або „Оскард Киркович”; грек Сава Тестас; грузин Акакій Рожденович Украпарідзе та ще один незнайомий Богданові студент, кавказець, якого всі називали „князем”.

Застав їх за чаєм при самоварі, біля якого хазяйнувала Вєра. Вели вони гарячу „принципову” дискусію про відношення соціал-демократів до Державної Думи та до інших російських революційних партій. Найбільш закукурічувалися в дискусії Украпарідзе та „князь”, а найспокійніше відповідав на їхні докази Скальський, який водночас грав з Перковичем у шахи. У своїх дотепних і влучних репліках послідовно проводив він думку, що для доцільної боротьби з гнетом міжнародного капіталу було б найкорисніше, щоб кожний із пригнічених народів утворив у загально російській партії єс-де свою окрему фракцію. Тоді вони спільними силами боролися б у першу чергу з царським урядом, бо він, крім економічного гнету, намагається і з національного боку знищити кожний пролетаріят зокрема. Найгарячішими противниками цієї думки були Вєра і „князь”.

Зеленський сидів за своєю склянкою чаю та приглядався партії шахів. Нічого не оповідав про себе й не встрявав у дискусію, але пильно прислухався до аргументів, яких уживали дискутанти. Слухаючи завваг Скальського, подумав, що це, мабуть, зручний агент пе-пе-есів, якого завдання виловлювати й відтягати студентів- поляків від безпосередньої праці в російських організаціях та притягати їх до пе-пе-есів.

Коли стомлене безвислідною дискусією товариство почало співати російських революційних пісень, Зе-

ленський, присівши до Скальського, інформувався в нього про сучасний стан політичних справ, а особливо про діяльність соціалістичних та революційних партій.

Скальський, розумний, з широким поглядом на внутрішню та міжнародну політику, охоче ділився з Богданом своїми заввагами. Сучасний стан зовсім не був веселий. Хвиля революційних настроїв та діяльності вщухла, головно завдяки вмілій політиці уряду, що використовував Державну Думу, як місце, куди зручно скермовував революційну потенцію. Вона виладовувалася в тій — як її правильно хтось назвав — „говорільні” в безнадійно-безконечних промовах та протестах, які нікого не переконували й не зобов’язували, але чудово відтягували революційну роботу на місцях. Тимчасом адміністрація розгромлює одну по одній революційні організації по всій державі, виловлює провідників і опановує витворену за 1905-1906 роки ситуацію. Навіть пе-пе-ес не оминула розгрому: вона послаблена й майже припинила свою діяльність у Польщі. Скрізь відчувається велике пригноблення, хвиля революційних настроїв падає все нижче, все більш розвивається т. зв. „чорна сотня” або „союз істінно-руссікіх людей”. Треба сподіватись доби чорної реакції та скасування не тільки „Державної Думи”, але й т. зв. „державної конституції”. З послабленням діяльності соціалістично-міжнародних організацій помічається посилення націоналістичних, сепаратистично-самостійницьких течій. Не кажучи вже про пе-пе-есів, така течія все гостріше зазначується в Фінляндії; як у турецькій, так і в російській Вірменії

енергійно діє терористично-національна партія „Дашнаксатіун”, на Кавказі більш поміркована, але так само виразно націоналістична мусульманська партія „Мусават” та інші. Та й серед українців ясно виявляється значний зрист націоналістичних настроїв та можна помітити вперту та доцільну працю в цьому напрямку. В російській державі мають більше виглядів на розвиток національні течії погноблених народів і вони то в майбутньому повалять „тюрму народів”, а не „міжнародня соціалістична забава”, — закінчив свої інформації Скальський, остерігаючись, щоб не почули присутні.

Зеленський попрощався й вийшов на вулицю. Була вже майже дев'ята, а він хотів ще відвідати свого приятеля, Богдана Ярошівського, що так як і Богдан був гарячим патріотом і одним з основників РУП.

Застав його дуже пригнобленого в ліжку. Хворий на легені, у вічній боротьбі з недостатком, бо удержувався з приватних лекцій, Ярошівський був наново застуджений і мав високу температуру. Його настрій був пессимістичний, нарікав на все більші промосковські впливи серед керманичів партії, але Зеленському здавалося, що головною причиною його пессімізму була недуга та матеріальний недостаток. Намагався піддержати його на дусі, в найделікатнішій формі запропонував йому грошову допомогу як позичку, але Ярошівський рішуче відкинув її, і обом через те стало прикро. Зеленський високо цінив і поважав Ярошівського за його чисту й праведну вдачу, за безмежне віддання українській справі, за тяжку невпинну працю на рідній ниві. Була в нього мала чотирилітня до-

нечка Маруся, яку він безмежно любив і мріяв виховати на велику українську патріотку. Дівчинка вже спала. Зеленський нахилився над її ліжечком і перехристив її. Стиснулося йому серце від думки про своїх власних дітей. Щиро розповів Ярошівському про себе та про свій намір їхати на далекий Південь із Гнатком, і це був перший з його друзів, що з повним зrozумінням та признанням похвалив його намір, бажаючи йому успіхів та щасливого повороту.

ІІ. БАТЬКИ

Уже добре розвиднілося, коли Богдан вийшов з вагону в Білій Церкві та зразу рушив до виходу. Несподівано побачив, що з одного з передніх вагонів виходить його мати.

Хутко підбіг з простягненою рукою та допоміг їй зійти по східцях. Мати, зійшовши, підвела на нього очі й промовила з увічливою усмішкою:

— Дякую вам!

Богдан припав до материних рук.

— Яке ж це щастя зустрічає мене на порозі моєї батьківщини, що саме вас, мамо, бачу!...

З несподіванки мати відступила крок узад, ще раз глянула на сина й раптом обійняла його за шию.

— Ти ж це, сину? — промовила. — А я не пізнала тебе зразу. Так же ти змінився! — і знову притулила його голову до грудей. — Я саме вертаюся з Дробича та Борислава. Їздila внуків провідати, а на другий місяць, коли потепліє, і до тебе, сину, лагодилася, а ти сам приїхав!

Знов обійняла його й довго тулила до себе. Потім відсунула від себе й пильно вдивлялася блискучими від сліз очима в синове обличчя.

— Ти, бачу, без їхньої згоди приїхав і тому так перемінivся. Додому тобі, мабуть, не можна їхати, то й поїдемо до нас на хутір. Там поговоримо й порадимось, що та як далі робити. Ходім, сину! Тут мусять бути коні по мене. Може, і батько виїхав. Але ні — був би ж тут на пероні.

По другий бік станції ждав на них п'ятигірський фурман Фота, з критою повозкою.

— Чому ж це ти виїхав? — питала пані Зеленська.
— Може, ще на кого чекаєш?

— Ні, — відповів Фота. — Наш пан учора поїхав у Київ, а мені сказав тут на паню ждати та завезти в Плютинці, на хутір.

Переїхали містечко та в'їхали на широку кам'яну греблю через Рось. Особлива це, єдина на всю Україну така гребля. Будована, кажуть, іще на початку XVIII століття з велетенських кам'яних бльоків, споєних оливом. Рось дуже бурхлива ріка, але цієї греблі нарушити не може. І стойть вона непорушна вже двісті літ без ніяких ушкоджень та поправок така сама, як була зразу, коли її покладено.

— Коли місяць тому їхала я за кордон, то була така весняна повінь, що вода котилася через греблю, — казала пані Зеленська. — Тоді пригадала я собі, як це було зо мною, коли мене везли з моєю мамою в Сибір весною 1864 року. Саме тоді у велику повінь довелося нам через греблю їхати. Малощо нас

тоді разом з кіньми вода в Рось не скинула. Були б потопились. Але Господь не схотів нашої смерти.

— Як же це було, розкажіть мені, матінко! — просив Богдан.

— А так, сину: ти ж знаєш, бо й нераз я вам, як ще малими дітьми були, оповідала, як у полон мене взяли й сиділа я у в'язниці в Звенигородці, суду ждучи. Тоді й нашу Витязеву розгромили. Арештували моого батька й матір, а маєток сконфіскували та пограбували все.

Коли скінчився над нами суд, то батька моого засудили на десять літ каторги, мене на чотири роки, моїх двох молодших братів, що в Білій Церкві ще в гімназії вчились, та мою маму на поселення в Сибір. І от прийшлося нам рушати. А був тоді такий порядок: хто мав гроші, щоб коні в дорозі оплатити, той міг аж на місце заслання їхати, а в кого не було їх — пішки йти мусів.

У нас грошей не було, бо в нас усе забрали та пограбували, отже довелося б пішки йти. А мама моя, вже старшою бувши та слабого здоров'я, як мала йти? Дуже ми журилися, що не ввійде вона й сто верстов та й умре. А тут ми всі дорослі у в'язниці сидимо. Залишилися на волі тільки два мої малі братіки — одному п'ять, а другому сім років. Що вони могли порадити? І так їх добрі люди в селі під час розгрому в себе заховали, поки аж через пів року тітка моя їх до себе взяла. Були в нас і родичі, і друзі, що на волі позалишались, але такі вони були поперелякувані, що не тільки помогти нам, але й відвідати нас у в'язниці боялись. Отже й була це для нас, сину, така тяжка

хвилина, що й сказати не можна. Та Господь Милосердний прислав нам несподівану допомогу. І то таку допомогу, що й повірити трудно.

Одного разу, на кілька днів перед нашою висилкою, вводить дозорець до моєї в'язничної келії обдертого вбогого селянина „на побачення”. Увів і сам вийшов, бо оплачений був, та й залишив нас одних. А селянин припав тоді до моїх рук з плачем: „Ой, панночко, ясочко наша безталанная, на що це вам прийшлося!” Аж тоді я впізнала його. Був це слуга моого батька Іван Чумак. Він був родом з вільних козаків. Перше служив у війську вахмістром у дідуневому полку, а потім з війська вийшов і вже залишився довіреним слугою в дідуневім маєтку. Розповів він тоді похапцем таке: післав його був дідуньо шарабаном та чвіркою добрих коней у Білу Церкву по моїх братів, що там учились. Приїздить — нема паничів. Арештовані. Поїхав назад. Доїхав до Мокрої Калигірки. Залишилося йому додому п'ятнадцять верстов доїхати, коли чує від людей, що вже два дні, як нашу Витязеву розгромлено, всіх арештовано, і москалі там хазяйнують та грабують усе.

Почув це Іван і не поїхав далі, а до Звенигородки вернувся. Саме ярмарок там був. Продав Іван жидам шарабана та чвірку коней з упряжжю. Взяв гроші та пішки вернувся у Витязеву. А в нашему дворі якийсь московський п'янний урядовець, як державний управитель, розпродував жидам наше добро та пив і гуляв день і ніч. Іван змовився з одним парубком — Петром Мацієнком його звали, — вкрали вони вночі дві пари наших волів, відвели в Кальниболота на ярмарок і про-

дали. Іван усі ті гроші за коні й за воли — чотириста вісімдесят карбованців — приніс до Звенигородки й віддав мені у в'язниці. Тільки завдяки йому ми з ба-буною мали чим поштові коні оплатити й поїхати на заслання кіньми. А дідуньо й мої брати мусіли, бідо-лахи, пішки в кайданах етапом іти, бо на всіх замало тих грошей було.

Приїхали ми отже над вечір під Білу Церкву до Росі. А тут повінь велика, вода понад греблю сягнула вже, може, з аршин, а може, і пів сяжня заввишки. З ревом через каміння перевалюється та все прибуває, бо зима того року була завальна. Люди вже не їдуть греблею, бояться, щоб їх у Рось не знесло. Жандарм, що нас віз, хоче по цей бік Росі ночувати. А я вперлася, щоб, не зважаючи ні на що, їхати, бо знала, що мої брати на другий день з білоцерківської в'язниці етапом мали виходити. Мусіла я з ними побачитись. Сварюся з жандармом. Він уже наче почав вагатись — їхати чи ні, але візник каже, що нізащо не поїде, бо вода завелика. Тоді жандарм і собі рішає ночувати й каже вже коней навертати.

А поки ми стояли, підійшло до нас кілька місцевих людей. Дивлюся, аж поміж ними Іван Чумак і Петро Мацієнко. Вони, сину, верхи назирці за нами їхали з думкою, що чимось у пригоді можна будестати.

Так от, підійшли вони й нічим не показують, що знають нас, а Іван і каже жандармові:

— Ех, служивий! Дрянтиного маєте возія, що такої малої води злякався. Ось заждіть, припряжу я ще свого коня, сам на козлі сяду, а товариша наперед пошлю, щоб дорогу у воді показував, то ми вас враз

на той бік перекинемо! А панночка на могорич нам дастъ. Хіба ж не їздив я вже цією греблею й не по та-кій малій воді? А ночувати тут не радив би я вам, бо води за ніч іще з пів сяжня прибуде, а тоді вже ніяк переїхати не зможете. Доведеться вам з тиждень, а то й більше сидіти тут, поки вода зійде. А нашо ж вам той кlopіт? Ану, Петре, берись!

Ми й не зоглянулися, коли вони вже припрягли Іванового коня на бич. Іван уже на козлі. Віжки в руках. „З Богом!” — гукає. — „При, Петре!” Петро впер коня у воду й поїхав лівим краєм греблі показувати дорогу, бо ж уся гребля під водою й тільки з коня можна бачити, де її край. А Іван вдарив коней та бух за ним у воду. — „Ану, голуб’ята!” — гукає. — „По-стараитесь: могорич буде!”

Коли ми тільки в’їхали на греблю, побачили, що вода багато глибша, ніж нам здавалось: коням по груди та рвучка — враз бричку навпоперек греблі поставила. Зносить. Жандарм злякався, поблід та почав верещати на Івана, щоб той на берег завертав. Але це дурне було, бо вже не було вороття. Можна було або їхати вперед, або загинути. Жандарм зразу почав кричати та погрожувати Іванові, але враз замовк, мов би йому щелепи сціпило, коли Іван глянув на нього — наче вогнем з-під брів порснув — і гаркнув: „Мовчи, барбосе, та диш, бо якщо ще слово скажеш, то стервом твоїм раків у Росі нагодую!” — І знов до коней: — „Ану, голуб’ята! постараитесь!” Почалася просто якась пекельна їзда. Бричка була вже повна води. Петро напереді, похилений на коня, криком заохочує його, але видно, з яким зусиллям бореться проти води. А нашу

бричку все на правий край зносить та задом навпоперек греблі закидає. Коні хропуть від зусилля та січені батогом і гонені несамовитим криком пруть останніми силами крок за кроком.

Коли були ми вже на половині греблі, то здавалось, таки кінець нам прийшов. Задні колеса брички таки зовсім спорснули з греблі в пінисту безодню, але несамовитий крик Івана так пхнув коней, що вони вирвали їх назад.

Наш жандарм майже знепритомнів з страху. До цієї хвилини він говорив виключно по-московському, був дуже суворий, а тут раптом став голосно молитись і скаржитись по-українському й заридав як мала дитина: „Господи, помилуй мене грішного! Господи, рятуй!” А коли колеса вже спорснули з греблі й через хвилину здавалося, немає вже для нас ніякого рятунку, заголосив він: „Івасику, синку мій! Вже я тебе не побачу!” А мене тоді такий гнів на нього вхопив, що крикнула я йому в саме вухо: „Ага, посіпако! Тільки тепер ти пригадав собі, хто ти та по-людськи заговорив? Хоробрий ти на суходолі супроти жінок, а коли справжню небезпеку побачив, то злякався гірше останньої баби, нікчемо!”

Але коні вже вирвали бричку з-над безодні й пішли рівніше, бо під лівим берегом Росі вода не така рвучка була, як до половини греблі. І так ми вийхали на лівий берег до Білої Церкви. А сталося це тільки завдяки Чумакові. Орел був — не козак!

Коли були ми вже на березі, вийшла я з брички, обійняла їх обох по черзі, Івана й Петра, та сердечно поцілувала, як сестра. А мати моя, що хоробра була

й за ввесь час небезпеки не обізвалась, тільки молилася стиха — зняла з себе золотий хрестик та повісила Іванові на шию, на пам'ять і благословення, а Петрові дала старого дукача на намисто для його нареченої..."

Зворушений Богдан похилився до материні руки, а вона, обійнявши його, поцілуvala в чоло й сказала весело й бадьоро:

— Чиста совість, сину, дає хоробрість серцю, а хоробра людина все переможе й усе перетерпить з ясним чолом та праведною душою. Так і ми всі, всі до одного, перетерпіли ту кару Божу, що Він наклав був на нас за те, що, може, занедбали ми свої обов'язки супроти нашої землі та нашого народу. А ось тепер, ви, соколи мої, кожний так, як йому совість та працьота наказує, ідете в життя з піднесеним чолом. Ти, сину, найтяжчий собі шлях вибрав. Не знаю, чи саме він найкращий, але знаю, що йдеш ти ним з чистим та хоробрим серцем і не зійдеш убік та не зупинишся перед ніякою зловою силою... Хай же тебе Бог благословить, як я тебе благословляю.

Доїхали до дуба, що на половині дороги до П'ятигір стояв посеред шляху старий та розсохатий. Зупинились, щоб дати коням відідхнути, бо вже двадцять п'ять верстов від Білої Церкви від'їхали. Праворуч до самого шляху доходив молодий саджений сосновий ліс з гарною лісничівкою. Ліворуч — прекрасно оброблені поля якогось фільварку. По рівній та як оксамит чорній ріллі сіяли буряки запряженою трьома рослими кіньми сіялкою. Під дубом стояло кілька навантажених возів. Попасали. Фота напоїв коней і рушили далі.

При цьому шляху на сорок верстов немає ні одного села аж до самої Лихачихи. Села десь віддалік від шляху, заховані по балках. Між дубом та Лихачихою лежить по ліву руку велике село Пархомівка, але його не було видно з шляху. Тільки звіддалі царювала над округою розкішна, будована в староукраїнському стилі церква, на яку Богдан при кожній нагоді дивився з подивом та захопленням.

Минули обрамований очеретами, татараком та вербами пархомівський став. Він доходив до самого шляху. Особливо мите враження робила завжди на Богдана велика кількість лисок та диких качок, які спокійно, мов свійські, пливали поміж широким листям латаття по рясці попід самим берегом та зовсім не боялися людей. Начебто знало птатство, що власник ставу не дозволяє ні кому не тільки стріляти, а взагалі полохати або непокоїти птахів. Тому зовсім не звертало ніякої уваги ні на перешкоджих, ні навіть на пастухів, що саме напували худобу у ставу. Навіть сторожка та полохлива чапля стояла на мілкім під рогозою та зовсім не турбувалася тим, що всього на кілька кроків від неї п'ють воду корови.

Минули врешті Лихачиху, що розкинулася по крутих берегах невеликої річки Торчиці, поїхали правим її берегом до близької сусідньої Матвіїхи й там греблею переїздили на лівий беріг.

Матвіїха — дуже гарне село, розтягнуте обабіч Торчиці, з великим ставом посередині. Вигідна гребля, сипана на кам'янім порозі, і широкий став, до якого сягає великий старий запущений парк з купальнею. У глибині парку поверхова резиденція дідича трохи

претенсійна, з вежею, на якій вивішують хоруговку, коли пан у дома. Але праворуч нижче ставу, де побіч сипаної греблі лежить багато величезного каміння, Богдана все зацікавлював один, не подібний до інших камінь. Велика, кругла як м'яч, кам'яна куля вільно лежала в круглім мов чаша гнізді, наче вмисне вижолобленім у велетенськім камені. Це був свідок мільйонів літ упертої праці стихії. Які ж то мусіли бути ті води, скільки сот віків перевалювалися вони через цей камінь, скільки мусіли вони його обернати на місці, щоб його так рівно обточiti та витерти ним у скелі таке вигідне гніздо!

Скільки разів проїздив Богдан матвіївською греблею, завжди зупинявся, щоб хоч кілька хвилин посидіти на цій кам'яній кулі.

— Мамо! Хотів би я представити вам одного моого друга, — промовив з усміхом. — Він тут близько. Ходім до нього на хвилинку. Я вже його дуже давно не бачив та затужив за ним.

Сплигнув з повозу, подав здивованій пані Зеленській руку, поміг їй зійти й обережно повів поміж каміння.

— О, яка ж дивна кам'яна куля! — обізвалась пані Зеленська, коли прийшли на місце. — Чи це твій приятель?

— Він, матінко, — відповів Богдан і посадовив стареньку на камені. — На жаль, ми рідко бачимось, бо я далеко живу.

— Не знала я, що він тут живе — твій друг. Стільки разів переїздила цією греблею й не помітила його. Але тепер став він близьким моєму серцю. І коли ти,

мій соколе, знову кудись відлетиш, а мое серце шука-
тиме тебе та тужитиме за тобою — прийду до нього
й він розкаже мені про тебе, сину мій...

Мовчки в задумі пішли обое до повозу.

Вивів їх з цього стану тупіт іducого чвалом коня.
Це пан Северин Зеленський, що був верхи по тім боці
плютинецького яру, помітивши їх здалеку, чвалом на-
ближався їм назустріч. Зразу можна було пізнати, що
старий шестидесятилітній пан Северин Зеленський
эрісся з конем від дитини. Сидів у сідлі вільно, але
просто як струна, на молодім расовім власного хову
темно-шпакуватім огирі. Каракулева чорна шапка за-
ломана по-козацькому на праве вухо, вітер звіає йо-
му набік колись чорну, а тепер сильно припорощену
довгу бороду.

Богдан вистрибнув з повозу напроти батька, а той
і собі зупинив коня та вільно злинув з сідла. Стояв
привітно усміхнений, міряючи Богдана допитливим
поглядом, наче хотів поспитати, що то за гостя по-
силає їм Господь.

— Тату! — простягнув той руки до батька.

— Тъху! — наче загніваний на себе самого, про-
мовив пан Северин. — То ж ти, Богдане! Але що ж
це за маримонську малпу ти зробив з себе? — сердеч-
но обійняв сина, цілуючи його в уста. — Що ж це, вже
пустили тебе?

Але в цю ж хвилину, наче помітивши, що не до
речі питає, відсунув його від себе та уважно глянув
йому в очі.

— Ага, — муркнув, — розумію! Це тому ти так
помолодшав та збувся бороди...

ІІІ. П А С І К А

Перші дні гостини на батьковому хуторі відпочивав. Не хотів нічим турбуватись та ні про що думати, щоб набрати сил до важкої заокеанської подорожі. Багато їв і спав, нікуди не виїздив, обмежуючись лише до прогульок по саду та близькім ненадіськім лісі, що межував з садом. А було там куди пройтись! Самого овочевого саду було шістдесят десятин на хуторі і стільки ж орного поля. Положений серед ненадіських та стрижовецьких лісів у розлогім глибокім яру, плютинецький хутір був справжньою перлиною як з боку господарської вартості, так і особливої краси оточення. Був він купленою власністю Богданового старшого брата, Йосипа Севериновича, видатного вченого агронома, який вів велике зразкове господарство на орендованих п'ятигірських обширах, а на хутір запросив своїх батьків по ліквідації їхнього господарства на хуторі під Новим Миргородом. Господарили вони отже тут як на власнім, а „Старий”, як за Богдановим прикладом називали загально всі Йосипа Севериновича, хоч і часто приїздив до батьків, але майже зовсім не втручався до господарства, кермуючи тільки головними його зовнішніми справами. Обоє старші Зеленські були справжніми хліборобами з традиції та любови до праці. Вже від третьої години ранку завжди були на ногах. Від дитячих літ пам'ятає Богдан їхній трудовий день, що його проводили вони в справжній праці не тільки при кермі та догляді своїх

слуг, але й чисто фізичній з ними співпраці. Не раз бачив Богдан батька з косою, як веде першу руку перед косарями або з сівою через плече, як рівно розкидає зерно десь на крутім горбі, куди сіялкою заїхати не можна, або при снопах, як накидає їх вилами на віз, або подає в барабан молотарки. А мати в городі з сапою чи коновкою, або корови доїть, хліб розчиняє, тісто на галушки місить, масло колотить, кури годує. Завжди бадьорі, веселі та прихильні людям, гостинні та готові в потребі чи нещасті без вагання прийти на поміч ближньому не лише словом, але й ділом. Вже більше сорока літ жили з собою в подружжі в найбільшій згоді та любові, виховали дітей, але, як і в молодих літах, не вміли без діла сидіти й вели далі своє працьовите погідне життя.

Третього дня прийшов батько до Богданової кімнати з якоюсь скринькою в руках.

— Синку! Маю до тебе прохання. Може, захочеш мене вирятувати з великого клопоту. Бачиш, Старий купив у якогось селянина десь аж під Соколівкою пасіку, тридцять два вулики-бездонки й сюди їх прислав. Я йому зразу сказав, що пасікою не можу займатись, бо просто не переношу вжалення бджоли й волів би пасти тридцять два дикі ведмеді, як до тих вуликів підходити! Он вони там на горбку в ліску розставлені й доглядає їх Яків Слободянік та пересаджує бджоли з бездонок у рамкові вулики. Ще не скінчив цієї роботи. А тут саме поштою надійшли з Італії, з Міляно, якісь расові італійські матки, бо Старий хоче переродити цілу пасіку на італійську расу. Він ще не вернувся з Києва до П'ятигір. У четвер має при-

їхати, а сюди, може, аж у неділю загляне. Боюся, що ці італійські матки поздихають до того часу. Може, ти що порадиш, бо Яків не знає, що має з ними зробити.

Богдан радо згодився зайнятись пасікою й негайно взявся до роботи. Був закоханий у бджолах та добре розумівся на пасіці. У скриньці було десять кліточок з плідними бджолиними матками чистої італійської раси, але, на жаль, шість з них не витримали далекої подорожі й уже були неживі. І ті чотири, що ще не згинули, ледь животіли та треба було їх негайно рятувати. Богдан покропив їх легкою медовою сітою, щоб поживити їх напоїти їх, та пішов з ними до пасіки. Цікаве мав завдання: зовсім переродити пасіку — перевести всі бджоли на нову расу. Треба було якнайшвидше з чотирьох расових маток виплекати тридцять дві молоді чистої раси матки та потрібне число самців-трутнів.

Правильний бджолиний рій складається з парусотисяч бджіл-робітниць (це недорозвинені, нездібні до запліднення самки), однієї матки, що здібна покласти до пів мільйона яєчок на рік, та певної кількості трутнів, яких єдине завдання запліднювати молоді матки. Бджолина матка живе до п'яти літ, робітниця до півтора року, а трутень усього пару місяців. Отже, коли пасічник зуміє, знищивши старі, підставити на їх місце нові матки й вони вже виключно будуть червiti, то старі бджоли вимруть вже наступного року й уся пасіка переродиться.

Цілими днями Богдан перебував у пасіці. Обсаджував нові на місце вбитих старих маток, спершу в клі-

точках, а коли бджоли вже до них привикали та „приймали” — випускав їх на щільники; пересортував рамці та перегонив бджоли з бездонків до рамкових вуликів. Була це цікава праця, забирала йому ввесь час і не мав він його на журбу та роздумування.

Дочекався неділі, коли приїхав Старий. Щиро любив він Богдана, цінив його різнородні здібності, хоробрість та рішучість. Одначє сам всеціло зайнятий хліборобською працею, дослідами, поліпшуванням го-дівлі хліборобських рослин, намаганням можливо піднести родючість землі та краще її використовувати, був досить далекий від усякої політики й слабо в ній розбирався.

Богдан саме працював на пасіці, коли Старий приїхав на хутір і зразу прийшов до брата. Сердечно віталися, посідали під куренем - землянкою на ослоні й закурили. Богдан оповів Старому про свої пригоди на Півночі, про лови, втечу та намір виїхати нелегально до Південної Америки на пару літ.

— Усе це добре, але навіщо ж тобі в таку далекінь з малою дитиною їхати? — затурбувався Старий.
— Скажім, що справді мусиш кілька літ перебути за кордоном, поки твій клопіт минеться, але чому ж тобі шукати аж Америки? Оселися собі в Швайцарії, Франції або навіть у Krakovі чи й у Львові серед культурніших відносин. Ці роки проминуть тобі спокійно та з користю, а коли твої політичні справи вщухнуть, вернешся додому. Їхати ж у таку безмежну далину десь аж за океани... Що це тобі властиво прийшло в голову?

— Бачиш, Старенький, — відказав йому Богдан,—

шлях до Бразилії мені двічі коротший, як, наприклад, тобі до Умані.

— Як? Що за дурниці плетеш?

— Зовсім не дурниці. Вчора казав мені батько, що ти вже два місяці збираєшся до Умані, а й досі туди не заїхав, а я як виїду одного дня звідси, то вже через місяць буду в Ріо-де-Жанейро. Сам тепер скажи, чи Ріо не ближче мені вдвічі, ніж тобі Умань. Хочу виїхати в далекі екзотичні країни тому, щоб трохи відпочити від людей та від їхніх нікчемних справ, які вже мене дуже стомили, зажити ловів на невідому тут в Європі дичину та побачити буйну тропічну природу. Але найважливіше, тому, що мушу Гнатка — який, як тобі відомо, дуже кволий та непомірно нервовий — на лоні справжньої природи загартувати. І врешті ще й тому, що хотів би я в зовсім чужій країні, серед зовсім чужих людей, де мене ніхто не знає, сам для себе переконатись, що я справді вартий і чи дам собі раду. Ось живу я тут в Україні і матеріально мені знаменито, але я зовсім непевний, чи це моя особиста заслуга, чи, може, працюють тут на мене наші попередні покоління. Все мені тут легко дається. Маю в купців та інших людей необмежене довір'я, але чи це діється через мої особисті вартості? Ні. Це заслуга наших батьків, дядьків та дідів, які на цій землі жили та яких усі знали як чесних людей. Традиційно й мені всі вірять та йдуть мені на руку. Тому так легко було мені розпочати мое господарство без грошей та розвинути його у велике хліборобське підприємство, але скільки в цьому моєї власної вартости, я не знаю. Саме тепер трапляється прекрасна нагода перевірити,

яка моя власна вага в боротьбі за існування. Не хочу цієї нагоди пропустити.

— Ех ти, дитино бородата! — вигукнув з докором Старий. — Який дідько нашіптує тобі такі думки? Та ж якби ти трохи менше дурницями займався та всю свою енергію на власне господарство обернув, ти б уже досі магнатом був! Ти ж поміж нами найздібніший і зовсім того перевіряти не треба! А що хочеш свого синка на ці карколомні експедиції брати з собою, то саме цього я й не радив би тобі робити, щоб потім ти не пожалів...

По довгих розмовах та взаємнім переконуванні умовилися врешті, що Старий поїде до Байкович, зробить на місці розвідку, чи за Богданом не шукає поліція, та постарається привезти з собою Йоасю з дітьми, а коли б це не вдалося — самого Гнатка. Але ні кому не скаже про Богданове перебування на хуторі та про його намір виїхати з Гнатком за океан, щоб не викликати на місці завеликої бурі, що могло б навіть ненароком навести владу на його слід.

Другого дня Старий уже виїхав. Минуло кілька днів і нічого про нього не було чути.

Одного теплого соняшного дня, коли ввесь великий плютинецький сад стояв обсипаний рожевим цвітом, Богдан працював, як звичайно, при вуликах.

Уся пасіка, немов золотострунна, тисячоголоса бандура розгомонілася в сонці акордами радісної праці Божої мухи. Тисячі тисяч обвантажених медом та цвітовим пилом бджіл, наче золотий краплистий дощ, густо капали на широкі, під вічками приставлені, дощинки та юрбою пхалися в середину до сотів; тисячі

тисяч їх товаришок, що вже зложили свій дар до спільнії комори, виходили легкі й радісні та з веселим байдорим гудінням летіли в тиху золото-блакитну просторінь по нову солодку здобич.

Такі всі були заклопотані своєю працею, так поспішали, що зовсім не звертали уваги на Богдана, що порався в пасіці, здіймав з вуликів покрівлі, виймав рамці з сотами, вставляв їх назад... Сідали обтяжені медом йому на плечах, щоб хвилину спочити, і йшли кожна до свого вічка.

Саме розкривши один з рамованих вуликів, випускав з клітки італійську матку, що вже її були бджоли прийняли, коли почув, що хтось кличе його з-поза тину. Це був дід Вакула, нічний сторож, ще не дуже старий, з кудлатою густо посрібленою бородою, в білій сорочці й таких же холошнях, у шкіряних постолах та в солом'яному брилі.

— А що там, діду? — спитав Богдан, не перериваючи роботи. — Ходіть сюди ближче, бо вас не чую.

— Коли ж боюся бджіл, щоб не напали, бо ви їх так розбурхали, що хмарами над вами кружляють! Підійдіть ближче, щось скажу!

— Та не сором же вам, Вакуло, Божої мухи боятись? — відгукнув йому нетерпляче Богдан. — Ходіть сюди, бо не маю часу підходити до вас.

Вакула нерішуче відчинив хвіртку й увійшов у середину, але ледве ступив кілька кроків, коли раптом почав вимахувати руками, підскочив, що аж йому бриль злетів на землю, та, вхопившись обіруч за голову, вискочив та пірнув у найближчі кущі. Яків Слобо-

дяник, що працював над вуликом-бездонком, голосно зареготався, поглядаючи за Вакулою.

— А це, діду, не пий горілки та не їжь часнику, коли в пасіку йдеш! — казав за ним з докором, хоч уже діда не було видно й докорів цих не міг він чути. — Божа муха таких не любить!

— Піди но краще та спитай, чого він хотів, — послав його Богдан.

Яків пішов і хутко повернувся, сміючись:

— Але ж дістав меду дід Вакула! Зразу йому тільки одна бджола в бороду заплуталась, а як почав він рукаами вимахувати та бджоли обганяти, ну й роздражив їх. Дали йому такого меду, що лежить у кущах тепер, стогне та пухне. До вечора, мабуть, і очей не буде знати!

— Дурень ти! Чого тішишся, замість порятувати людину? — гукнув на нього Богдан. — Чого ж він хотів від мене?

— Каже, що якась пані приїхала та про вас питає, — відповів засоромлений Богдановим докором Яків.

— Що за пані?

— Хто її зна? Приїхала бричкою, нікого не застала, бо старший пан у полі, а пані до Червоної Хати пішла. Вона й послала Вакулу, щоб сказав панові, що якесь діло вона має.

Богдан вийшов з пасіки. Знайшов діда Вакулу, який лежав у кущах та стогнав. Повитягав йому бджолині жала, натер наболілі місця милом, щоб хоч трохи зневтралізувати отруту, нагримав на нього за те, що, напившись горілки та найвшишсь часнику, до пасіки входить.

— Та хіба ж я її пив? — жалібно виправдувався Вакула. — Був тільки вранці в Плютинцях, а там у Романа Загороднього саме христини. Ну, випив там усього один, а може, два крючки та з'їв трохи пампушок з часником, а вона, проклята муха, хитра! Зараз пізнала та й учинила на мене напасть!...

Богдан уже не слухав його і пішов до двору.

IV. ЛЮБИСТОК

Оточений вінком кучерявих вишень, черешень та груш,увесь заплетений диким вином, з червоної цегли муріваний дім стояв на самому краю саду, весело всміхаючись відчиненими вікнами. Широкий майдан із трьох боків замикали: стайння, короварня й клуня. Під стайнєю стояла поштова бричка, а біля рундука сиділа на ослончику якась жіноча постать. Коли Богдан наблизився, підвілася й ступила кілька кроків уперед. Богдан став як укопаний.

— Ви, Ніно Михайлівно? — вигукнув здивований і ступив до неї з простягненими руками.

Вона зразу, наче переляканана, відступила крок назад, потім радісна усмішка з'явилася на її обличчі. Ухопила його за руки.

— Хіба ж це може бути? Хіба ж це справді ви, Богдане Севериновичу? Живий, справжній і такий змінений — безбородий?... Я ж вас і не пізнала зразу! Думала — брат ваш! — говорила як у гарячці, а сльози виступили їй на очах.

— Та ж я, Ніно Михайлівно! Я живий, справжній

і безбородий! — весело засміявся Богдан. — Тільки надивуватись не можу, що ви — революціонерка — про бороду питаете, не знаючи зразу, куди й чому вона поділася. Але ж прошу мені сказати, яким чином ви тут опинились? Кому маю завдячувати таку несподівану й радісну зустріч?

— Зустріч нашу завдячуємо обоє саме мені й трохи нашій спільній долі. Чи не перейшли б ми по саду, Богдане Севериновичу, назустріч пані Зеленській, яка, як мені сказано, пішла до якоїсь Червоної Хати? Я сюди приїхала службово довідатись, чи нема тут хворих або чи не потрібно яких ліків, бо я тепер земська фельдшерка на п'ятигорський район.

— Де пан і пані? — спитав Богдан служницю.

— Старий пан у полі, а пані пішла до Червоної Хати по городину та редьківку на підвечірок, — відказала Ганна.

— Ну, то ходім назустріч моїй мамі, — сказав Богдан.

Червона Хата — це мурований дімок для городника. Стояла вона на другім кінці саду й називали її „Червоною”, бо була мурована з червоної цегли та крита червоною черепицею.

Пішли обоє поміж рядами розцвілих яблунь. Ніна оповідала Богданові, що по виїзді з Онеги рішила оселитись як земська фельдшерка десь недалеко Богданової родини в Україні. Хотіла б біля Байкович. Подавалася на посаду у Новім Миргороді, і в Гуляйполі, і в Чернечім, і в Хмельовій, і в Петроострові, але всі посади в цих місцевостях були зайняті. Почула про вільне місце в П'ятигорах. Від Богдана знала, що в

Г'ятигорах живе Богданів брат, а десь поблизу й батьки. Негайно зголосилася на цю посаду. Вже десять днів, як приїхала й почала працю. Була в Богданового брата, але не застала його. Отже сьогодні вибралася відвідати його батьків на хуторі нібито службово та познайомитися з ними.

— Особливо хотіла я познайомитися з вашою мамою. Ніколи не забуду, як ви тоді тяжко хворі в Онезі, коли життя ваше висіло на волосині, кликали свою маму, як мала дитина. Мушу пізнати цю небуденну жінку, що вродила такого сина. Але тут я зазнала несподіваного щастя в зустрічі з вами. Та чому ж ви мовчите? Чому ви „самовільно” виїхали з Онеги та які ваші пляни на майбутнє?

Богдан щиро розповів про свої наміри.

— То й дружина ваша поїде з вами? — спитала Ніна Михайлівна.

— Ні, певно не поїде та ще, мабуть, енергійно протиставитиметься, щоб забирати з собою синка.

Зашарілася з несподіванки й дивилася на Богдана великими, повними сліз очима.

— Не поїде? — майже нечутно вимовила тремтячими устами. — Чи це ви правду кажете? Чи не помиляєтесь? Та ж якщо це дійсно правда, то вона вас не любить!... То ж я, коли б на її місці була, — на колінах би полізла за таким чоловіком та на хвилину б не зуміла від нього відірватись!... Це ж просто мені в голові не міститься!...

— Пане Богдане! Любий пане Богдане! — притулилася раптом до його плеча. — Але ж коли вона з вами не поїде, то я поїду й не відступлю від вас, хоч би

мала вмерти! Візьміть мене з собою, мій любий! Це ж не можна так без друга, без жінки в такий світ з дитиною йти самотою! Візьми мене з собою! Буду тобі жінкою й сестрою, буду вам обом найвірнішим товарищем і слугою. Віддам своє життя за тебе й за твою дитину! Я вам у всякій пригоді стану, я вам знадоблюся й нічого для себе не хочу... Я хочу тільки вам двом служити.

Усе дужче тулилася до його боку, тримала вся, а стримуване ридання рвало її голос.

— Але ж заспокійтесь, — обізвався Богдан, лагідно відсовуючи її від себе. — Ви помиляєтесь, думаючи, що моя дружина мене не любить. Як вона мене, так і я її люблю щиро й сердечно. Але коли б вона навіть хотіла зо мною іхати, я сам не дав би на це згоди. Не має вона здоров'я, щоб могла витримати таку мандрівку. Але коли б вона й удеятеро була дужча, то й так би я її в цю мандрівку не взяв, бо такий експеримент, який я хочу в цій подорожі зробити — не жіноче діло. І не треба мені тут співчувати, ні мене жаліти. Хочу й відбуду мандрівку я сам із сином і не треба нам брати з собою ніяких жінок, навіть таких бравих як ви. Я вам сердечно вдячний за ваші слова та ваше щире до мене серце, але в цьому випадку шкода навіть говорити.

Його мова ставала все більш рішучою. Якесь прикре почуття вибилося йому на обличчя і обое замовкли.

Уже пройшли пів дороги до Червоної Хати, коли побачили паню Зеленську. Ішла бадьоро босоніж, у білій хустині та з кошиком у руках.

Богдан побіг її назустріч.

— Нарвала для тебе й для батька редьківки на підвечірок та взяла пару огірків із теплиці, — промовила весело, цілуючи сина в похилене чоло, коли брав їй з рук кошика. — А хто це з тобою йде?

— Це моя добра знайома з Онеги, Ніна Михайлівна, що доглядала мене під час недуги, як я вже вам оповідав. Вона раніш відбула своє заслання й виїхала передо мною. І тут зовсім несподівано для нас обох ми зустрілись. Ніна Михайлівна дістала в П'ятигорах посаду земської фельдшерки і приїхала на хутір службово, зовсім не знаючи про мою тут присутність.

Пані Зеленська обкинула Ніну Михайлівну пильним і водночас недовірливим поглядом, але зразу заспокоїлась. З привітним усміхом простягла руку новій знайомій.

— Дуже рада, що бачу вас і маю нагоду подякувати вам за опіку над моїм сином, коли в далекій самотині тяжко занедужав. Але й справді це таке дивне, що ви тут так несподівано зустрілись...

Ніна Михайлівна похилилась і поцілуvalа руку пані Зеленській.

— Була б я нещирою, коли б сказала, що це сталося таки зовсім випадково, — відповіла, дивлячись в очі пані Зеленській. — Я знала, що родина Богдана Севериновича проживає в околиці П'ятигір і, довідавшись, що тут є вільна посада фельдшерки, охоче взяла її. Так дуже хотіла я побачити батьків Богдана Севериновича та подати про нього вісті. Не хочу сказати, що я не закохана у вашого сина. Але, мабуть, це й не диво й не гріх, бо хіба ж знайдеться де жінка, яка б не закохалася, пізнавши його? Та, на жаль, він усіх

кохати не може, а вже від такої, як я, то йому ніяка небезпека не загрожує. Я знаю паню Богданову Зеленську з портрету й знаю, яка вона красуня. Врешті пан Богдан сам тільки що сказав, що гаряче любить свою дружину. Але я думаю, що ні пані, ні пан Богдан не забороните мені біdnй кохати його щиро, хоч і безнадійно, бо ж від того ніякої шкоди нікому не буде.

Усі весело зареготались, а пані Зеленська, завойованга простотою та щирістю Ніни Михайлівни, а може, ще більше похвалою улюблена сина, обійняла її й поцілуvala.

— Кохай його, моя дитино, тільки в міру, — сказала. — Дасть Бог, що й ви зустрінете в житті щирого та вартого вас чоловіка. Такі, як ви, не довго діvують.

Прийшли додому, де вже застали старого пана Северина. Сіли до підвечірку, на який подано холодне кисле молоко, червону ядерну редьківку й чудово випечений разовий хліб із маслом. Пан Северин був чемний і ввічливий, але стриманий супроти Ніни Михайлівни. Як справжній мужчина, відчув поза її непарним личком інші жіночі принади, а саме: велику доброту та щирість, чистий голос, струнку пружну постать, безжурну веселу молодість та інтелігенцію — і тому не міг без застережень дивитись на таку очевидну та сердечну дружбу між нею та Богданом.

Але й тут вона виявила немалу життєву хитрість. Помітивши таке наставлення пана Северина, майже не обізвалась за час підвечірку ні до батька, ні до сина, ввесь час розмовляючи з панею Зеленською про ді-

лові справи лікарської та санітарної допомоги місцевому населенню у випадках занедужань та скалічень і першої при них допомоги.

Пані Зеленська за відвічною традицією середніх та малих українських домів мала вдома аптечку з різними випробуваннями довголітньою практикою ліками, зелами та наливками. Вона справно та вміло рятувала людей в наглих випадках скалічень і таких частих серед наших селян недуг, як пропасниця, запалення очей, легенів і горла, біль зубів, бишиха і т. д. Мала великий досвід у пізнаванні недуг і непомильно рішала, коли може сама допомогти хворому, а коли треба його скерувати до лікаря.

Коли вже кінчали підвечірок, раптом щось затупіло на майдані, і Ніна Михайлівна, глянувши крізь вікно, радісно скрикнула:

— О, які прекрасні стригуни та дволітки! Розуміється, власного хову, Северине Йосиповичу? Англо-араби!

Пан Северин і собі дивився у вікно, як Петрик, „надворний конюший”, заганяв до просторої загороди п’ятеро розгуляних лошаків, пригнавши їх з пасовища. Помагали йому в цій нелегкій роботі: ввесь запухлий по недавній пригоді в пасіці дід Вакула, покоївка Ганна та куховарка Явдоха.

Почувши виклик Ніни, пан Северин обернув на неї задоволені всміхнені очі.

— А як же це ви відізнали, що англо-араби? — спитав недовірливо. — Чи вам уже хтось сказав про це?

— Ніхто мені нічого не сказав, і взагалі я не знала, що ви годуєте расових коней. Але я розуміюся на

конях і до божевілля їх люблю. Мій покійний батько мав великий табун на Сіверщині й кохався в англо-арабах. Я була в батька улюбленою донькою й найближчою помічницею в плеканні та виїжджуванні молодих його вихованців. Від його смерти вже шість літ не маю цієї радости...

— То ви й верхи вмієте їздити? — спитав пан Северин, поглядаючи на неї з симпатією.

— Чи вмію їздити? — вона встала від столу й усія зашарілась. — Я ж сказала вам, що помогала батькові виїжджувати молодих коней, і батько був задоволений з мене. Я була б вам дуже вдячна, коли б ви дозволили мені вам це на ділі доказати.

Пан Северин загадково всміхнувся.

— Охоче, охоче буду вам служити. Маю й непокірного коня, але, може, на перший раз дам вам спокійну кобилицю. Навіть і жіноче сідло маю, на якому їздять мої доньки, коли гостюють у нас. Ви, розумієтесь, волієте жіноче сідло?

— І на жіночім, і на мужеськім, і наохляп умію й люблю їздити, — весело відповіла Ніна, трохи вражена очевидним недовір'ям до її кіннотних талантів.

— На цей однак раз воліла б жіноче, бо я не одягнена відповідно. Але дуже прошу дати мені того „непокірного”. Хочу вам дати доказ, що говорила правду.

— Як бажаєте, — погодився пан Северин. — Ходім!

Пані Зеленська залишилася вдома, а пан Северин з Богданом та Ніною пішли до стайні. Ніна взяла з собою скибку разового хліба й звернулася до Богдана:

— Дайте мені трохи тютюну.

Богдан подав їй свою скриньку з тютюном. Вона взяла чималу жменьку й усунула собі до кишені.

— Петрику, осідлай Орлика жіночим сідлом, а моїм Льотку, — наказав пан Северин, ідучи повз стайню. — Може, наперед оглянемо молодняк? — звернувся до Ніни й підійшли до загороди.

На широкому, оточеному загородою вигоні весело вибрикували лошаки й повагом паслися три матки з малими незугарними й цибатими лошачками.

Коли пан Зеленський підійшов до загороди й почав їх кликати, — всі, настороживши вуха, попідо-дили до нього. Пестив їх, чухав по хребтах, а вони хапали його губами за рукави, шукаючи хліба або цукру.

Ніна несподівано схилилась і, проковзнувшись під жерді, пішла просто до кобилиць з малими, що також поволі наблизувались до Зеленських.

— Що ви робите? — гостро гукнув пан Северин. — Не підходьте до гнідої, бо вдарить або вкусить.

— Мене не вдарить і некусить! — не озираючись, весело сказала Ніна й ішла сміливо просто до гнідої з витягнутою вперед рукою, в якій держала частину взятого в Богдана тютюну. — Ну, чого ж ти щулишся, маленька? Ходи, понюхай, що я тобі даю. Кось-кось, маленька! Кось-кось...

Гніда, прищуливши вуха, рушила на Ніну з виразно ворожими намірами, але підо впливом її м'якого голосу та сміливого кроку зупинилась і нерішуче, все з прищуленими вухами, витягнула шию та наблизила роздуті храпи до простягнутої Ніниної руки. Здавалося, що хоче її вхопити за долоню.

— Вкусить у руку! Назад! — уже гнівно гукнув пан Северин, а Богдан перескочив через жердку і швидким кроком уже йшов на поміч. Але тільки рушив, як зупинився здивований, що гніда не тільки не вхопила зубами за руку, але обережно збирає губами з наставленої Ніниної руки тютюн і, хоч усе має прищулені вуха, даетсяя вже плескати другою рукою по шиї.

— Прошу не турбуватись, Северине Йосиповичу, — засміялася Ніна. — Я ж вам казала, що вона мене не скривдить, але ви мені все чомусь не вірите! Ну, ну, маленька, не гнівайся! Ще дам тобі трохи, але небагато, бо ще мені для Орлика треба.

Вийняла з кишені ще трохи тютюну й подала його гнідій на долоні. Потім повернулася до кобилиці племчима й пішла назад, а та йшла за нею з витягнутою шию та все прищуленими вухами, але й з ледве чутним іржанням.

— Що ви їй давали? — спитав зацікавлений пан Северин. — Якісь зела? Якийсь кінський любисток?

— А справді, „кінський любисток”, — засміялася Ніна Михайлівна, перехиляючи вбік голову й пускаючи з очей веселі ысики в бік пана Северина. — Хіба ж ви не знаєте, що коні мають шляхетніші почуття від людей і мають свої зела й свої любистки. Саме ними я їх і приваблюю.

Петрик саме виводив із стайні Орлика під жіночим сідлом, а за ним інший хлопець вів расову гніду Льотку. Орлик, той самий темний шпак, на якому пан Северин зустрів під Матвіїхою Богдана, іржав, поривався стати дуба й намагався зловити зубами Петрика

за голову, а той коротко держав його при самих вудилах та покрикував, відхиляючи голову:

— Ну, розгулявся! Іди спокійно!

— А може б перекинути для вас сідло на Льотку? — звернувся пан Северин до Ніни, бо його трохи стурбувала занадто енергійна поведінка Орлика. — Він і справді сьогодні якийсь дуже буйний.

Але вона вже була при коні. Вихопила поводи з Петрикових рук і здивовані Зеленські побачили, як з нежіночою силою осадила його на місці.

— Ну, не брикай, конику! Чого гніваєшся? Ось маєш любисток! — підсунула йому під самі ніздри решту Богданового тютюну, що мала в лівій руці.

Орлик захріп, але наставивши вуха, обнюхав почастунок і, все перебираючи ногами на місці, вже спокійніше збирав його з її долоні губами. Старий пан Зеленський рушив до неї.

— Дозвольте мені вам помогти... — і перервав, бо Ніна Михайлівна невідомим йому способом раптово наче злетіла вгору й уже сиділа в сіdlі.

Сполоханий цією несподіванкою витівкою Орлик став дуба, скочив уперед і чвалом пустився через ворота.

— Дурна дівка! — вигукнув з пересердя пан Северин, — нестеменно шию зломить!

А Богдан уже й собі був у сіdlі і чвалав за Ніною, яка, мабуть, не вміла чи не могла опанувати коня й тільки мигала поміж деревами в бік Червоної Хати.

Так гнали одне за одним майже цілу верству, аж їм вітер свистів у вухах. Брешті Богдан дігнав і зрівнявся з Орликом. Ніна Михайлівна, на диво, сиділа в сіdlі

зовсім правильно і, побачивши, що він похиляється, щоб ухопити в бігу за поводи її коня, раптово так сильно скрутила вбік, що Богдан тільки махнув порожньою рукою в повітрі, та осадила Орлика на місці так, що аж присів на задніх ногах.

— Що ж це, Богдане Севериновичу, ви мене ловите? Хіба ж я втікаю? — сміялася, коротко стягаючи повіддя. — Ну, ну, Орлику, не брикай! Не тріпай головою, бо це тобі й так не поможе!

А м'який у губі Орлик, роздражнений вудилами, кидав головою та крутив нею на всі боки, намагаючись ухопити таки залізо на ікли. Та Ніна не допускала до цього. Орлик нетерпляче плямкав губами, аж йому піна падала на землю. Нарешті піддався й пішов риссю.

Пан Северин вийшов на дорогу ім назустріч. Помітивши це, Ніна почала рвати за повіддя та знову їх коротко стягати і примусила коня до танка. Так гарцюючи, підіхала до пана Зеленського.

— Яка ж я вам вдячна, що були ласкаві дати мені такого розкішного коня, як ваш Орлик! Це коник, що й на війну ним не сором було б їхати!

Спинила коня й легко сплигнула на землю, поплескуючи його по крутій ший.

— Богдане Севериновичу! Дайте мені ще трохи любистку, щоб мала я чим Орликові подякувати!

Битягнула до Богдана руку, на яку він витряс їй решту тютюну. Наставила долоню огиреві, а він губами збирав тютюн з руки та поглядав великими вогкими очима на розсміяне обличчя своєї переможниці.

— То ось він, той любисток? Це для мене новина!

— зацікавлено поглядаючи то на коня, то на Ніну, сказав пан Северин. — Але бачу, що ви, Ніно Михайлівно, справді брава дівчина не тільки на словах, але й на ділі. Вибачте мені ласково попереднє недовір'я. Ви справжній козак у спідниці й тільки жаліти треба, що ви не хлопець.

— А щоб ви знали, що за це саме найбільш мені серце болить! — відповіла Ніна Михайлівна. — Це просто якесь непорозуміння з отією спідницею! А любисток... Я готова виявити вам його таємницю, — щиро зареготалась. — Це був один із секретів моого покійного батька. „Коли хочеш, щоб найдикіший кінь став твоїм другом та ходив за тобою, як собака — дай йому інколи жменьку тютюну”. Так колись сказав мені мій батько. Вживаючи цього способу, я ніколи не помилилась. Та й самі ви бачите. Дозвольте ж мені, Северине Йосиповичу, ще раз подякувати вам за велику приємність, що зазнала я її від їзди Орликом. А тепер пойду я додому, бо й так зловжила вашою ласковою гостиною і, може, задовго протягала мою „службову” візиту. Мій поштар, мабуть, сильно занудьгував...

— Не турбуйтесь, пані, він добре попідвечіркував і чарку горілки випив, а коні добре підпаслися вівсом. Але не забувайте, Ніно Михайлівно, що мої коні завжди до ваших послуг, коли б вам забаглося проїхатись. Для такого, як ви, вершника нічого не пожалію! — запевняв її пан Зеленський на прощання.

— Сердечно вам дякую. Нічим іншим так би ви мені не догодили, Северине Йосиповичу! Не забарюся скористатись з вашої чесності!

— Козир-дівка! — муркнув собі під носом пан Северин, коли вже Ніна Михайлівна від'їхала.

V. Г Н А Т К О

На другий день біля полудня, коли Богдан, як звичайно, працював на пасіці, почув він м'який туркіт і кінську ходу. З крутого гори, з боку Матвіїхи, з'їздив запряженою в одного коня лінійкою Стارий. Сидів верхи на лінійці, а перед ним тулилася якась маленька постать. Минали навскоси горою пасіку вузькою доріжкою, що вилася молодим грабово-кленовим ліском.

— Це пасіка, а он і татко в пасіці, — дійшов до нього спокійний голос.

Мов підкинутий пружиною, переплигнув Богдан огорожу й побіг до них навпереди поміж деревами. За хвилину вже з Гнатком в обіймах ішов назад до пасіки, а Старий поїхав далі в об'їзд на хутір.

— Синку мій, ти сам приїхав? — питав його радісно. — Коли ж ви з Білої Церкви приїхали?

— Ми приїхали вчора пізно вечором до П'ятигір з мамою та Галею кіньми здому. Два дні їхали ми каштанками, а Чаленко за фурмана, — оповідав притулений до батька Гнатко. — Лінця й маленька Юстиція залишилися з Бунею вдома, бо вони ще замалі на таку далеку дорогу. Мама, може, аж завтра сюди приїде, бо втомлена, а я з дядьком приїхав до тебе лінійкою. Дядько нам тільки вчора в дорозі сказав, що ти тут. Ми нічого не знали. А мама, як дядько сказав, що ти приїхав, чомусь дуже плакала. А в нас у Байкови-

чах є вже троє малих лошаток: від Білої, від Совганки й від Комашки. В мене є дуже гарний берестовий лук, дядько Омелько мені зробив. Чому в тебе така маленька борода? Чому ти не приїхав додому?

Богдан вніс синка до влаштованого в пасіці серед тінистих грабів та кленів куреня-землянки, посадив його на широкій земляній лаві, що водночас і за стіл правила, та з великою турботою дивився на бліде личко та великі Гнаткові сіро-блакитні очі.

— Усе тобі поволі розповім, синку мій! А тепер зажди тут хвилинку, — зараз тебе медом почастую. Ти не голодний часом?

— Ні, не голодний я, татку; ми снідали в П'ятигорах. А ти тут за пасічника працюєш?

— За пасічника, — притакнув, сміючись Богдан, — зажди, я зараз.

Пішов поміж вулики й за пару хвилин повернувся з великим повним меду шматком золотого щільника на мисці.

— Ну, покуштуй, синку, і скажи, котрий мед красіший — тутешній чи Байковецький?

Гнатко взяв ножем шматок меду в ротик, посмакував з виглядом знавця:

— Дуже добрий, але, здається, наш смачніший.

Почулися голоси. Це пані Зеленська йшла з Старим привітати внука.

Усі пішли до двору. Надіїхав верхи й дідуньо на обід. З розмов вияснилося, що Старий, приїхавши до Байкович, провірив на місці, що про Богданову втечу з Онеги місцевій поліції нічого не відомо. Господарство йде нормально під кермою пана Погоць-

кого, що просиджує в Байковичах по кілька днів на тиждень. Але пізнати було із скупого тону оповідання Старого про господарку пана Полоцького, що він не зовсім з неї задоволений.

Старому вдалося намовити Йоасю приїхати до них до П'ятигір на кілька тижнів у гостину.

Про Богданів приїзд до батьків Старий у Байковичах не згадував і сказав Йоасі, коли вже доїздили до П'ятигір. Йоася дуже тим схвилювалась. Невдоволена вона цим Богдановим кроком. Каже, що з того може якесь нове нещастя на них упасти. Богдан усе так робить, щоб довести родину та господарство до остаточної руїни. Сьогодні не схотіла сюди їхати, виправдуючись недомаганням та втомою з дороги. Може, завтра з Галею приїде.

Богдан слухав і щохвилини полум'я перелітало ѹому обличчям. Туга й бажання негайно побачити Йоасю з одного боку, а якийсь глухий гнів, сам не знав на кого, з другого — стискали ѹому горло. Батьки і Старий майже не дивились на нього і, хоч досить жваво й весело розмовляли, мав враження, що їхня веселість якась неприродна.

Пані Зеленська посадила побіч себе Гнатка, щось ѹому весело оповідаючи та обіцюючи зараз же по обіді піти з ним до Червоної Хати, до городника, де ѹому щось дуже цікаве підкаже. Але раз помітив Богдан, що мати пильно, з любов'ю та турботою глянула на нього й зараз відвернула погляд до Гнатка й оповідала ѹому далі щось про телятка, лошаки та вчену городникову сороку, яка вміє викрикувати слово „Кароль”, краде наперстки й чайні ложечки.

По обіді Богдан попросив батька дати йому верхівця, бо хотів би поїхати до П'ятигір.

— Я тебе заберу з собою лінійкою, — обізвався Старий. — Поїдемо разом, я тут не буду більше як дві години.

— Ні, дякую. Я хотів би вже тепер сам поїхати, — коротко відповів Богдан.

— Візьми й мене в сідло, татку, — несподівано сказав Гнатко.

— Ні, синку, ти стомлений з дороги й мусиш трохи спочити. Поїду не надовго й хутко повернуся. Зрештю англійське сідло не таке вигідне як наше. Краще залишися з бабуною та познайомся з ученою сорокою. А коли повернуся, може, з мамою та Галочкою, то разом підемо на лови...

— А твій Чаленко сховав під козлом та привіз тобі твое козацьке сідло, — знехотя вставив Старий. — Не знаю, яким чином, але він чомусь знов, що ти тут і спеціально просив мене взяти його з собою за фурмана. Казав, що він тобі тут дуже потрібний.

— Татку, а ми з тобою давно не стріляли до коробочок від сірників, — раптом нагадав Гнатко. — Ти без мене стріляв?

— Відколи виїхав з дому, то ні разу з пістоля не стріляв. Хочеш? Вистрелимо зараз тричі й будемо щодня стріляти як колись.

Хлопчик сповз із бабиних колін. Його личко зашарілося блідим рум'янцем, а сумні оченята заблизьали.

— Бабуню! Чи у вас нема коробочок від сірників. Я мушу мати щодня по три такі коробочки. Я не знов,

що татко тут, і не взяв своїх здому, а там у мене багато приїздило.

Знайшли три коробочки. При стайні на хуторі не було такої конов'язі, як у Байковичах, і тому пішли вниз до криниці та порозставляли коробочки на цямринні. Богдан відміряв п'ятдесят метрів і тричі стрілив як колись. Тільки одна коробочка була прострілена добре посередині, друга легко зачеплена горою, а третя — зовсім ціла.

— Бачиш, синку, як я вийшов з вправи, так довго з бравнінга не стрілявши, — виправдувався трохи засоромлений батько.

— То нічого, татку! — потішав батька Гнатко, хоч самому посумніли оченята. — Я знаю, що треба щодня стріляти. Тепер знову так будемо робити, а цей раз не рахується.

Шпурнув з розмахом три коробочки в крапиву поза криницю, хутко обернувся і, не озираючись, побіг до бабуні,

— Що тобі? — спитала пані Зеленська, побачивши в його очах сльози.

— Нічого... Доганяйте мене, бабуню!

Побіг у бік Червоної Хати, а бабуня пішла за ним, поспішаючи та гукаючи:

— Не так швидко, Гнатку, я не встигну за тобою.

Льотка вже була осідлана. Богдан плигнув у сідло й рушив риссю. Коли переїздив упоперек дорогу до Червоної Хати, побачив звіддалік, що на ній стоять його маті з Гнатком і махають йому — маті білою хустинкою, а Гнатко капелюшком. Зняв і собі шапку й підніс її високо над головою, здоровлячи їх по-

козацькому, похилився в сідлі й чвалом пустився садом.

— Бачиш, якого бравого маєш татка, Гнатку! — сказала пані Зеленська. — Мабуть, ти дуже його кохаєш?

Раптом почула, що хлопчина, обнявши її за коліна, міцно тулить до них личко, щоб заглушити раптове ридання, що рветься йому з грудей. Пані Зеленська присіла й притулила його до себе.

— Чого плачеш, маленький? — питала лагідно, ніжно гладячи його по голівці. — Затужив за татком? Не журись, моя дитинко. Татко швидко приїде з мамою та Галочкою до нас. Може, ще й сьогодні ввечері або завтра вранці. От ходім краще до городника, нарвемо редъківки та огірків. На завтра, як буде гарна погода, зваримо добрий холодник з раками. Я сказала дідові Вакулі принести з Плютинець раків сьогодні на вечерю й завтра на холодник. Не треба плакати, дитинко. Таткові було б дуже прикро, коли б він бачив, що ти плачеш. Ну, годі вже, ходім на город.

Хлопчина заспокоївся, відвів мокре від сліз личко і глянув на всміхнену бабуню.

— Я знаю, що мені не треба плакати, але мені страшно прикро, що він не влучив... — і нові сльози набігли йому знову до очей.

— Що не влучив?

— Коробочок від сірників...

— Що за дурниці, дитинко! Не влучив раз, то влучить іншим разом. Татко давно не стріляв і вийшов із вправи. Тепер буде щодня стріляти й усе буде

добре. Не треба, синку, журитися. Всі ж знають, що таких стрільців, як твій татко, дуже мало на світі! Ну, вже ходім, дитинко!

Підвелаля й обтирала хустинкою заплакане обличчя внука, а він казав:

— Ми всі мусимо дуже влучно стріляти, бо нас так мало, а ворогів дуже багато. Як ми їх не поцілимо, то вони поцілять нас, і хто тоді боронитиме Україну?

— Бог з тобою, дитинко! Звідкіль у тебе такі думки? Ти ж ішо маленький. Як виростеш, тоді буде час про це думати. А тепер мусиш бавитись, бігати, добре їсти й нічим не журитись та сил і розуму набиратися. А про такі речі не думай. Хай старші про це думають.

— Коли я це краще від старших розумію! — несподівано відповів, увесь зашарівши, Гнатко. — Може, не від усіх, але від мами та Буні напевно. Вони сміються з України, а хіба ж годиться сміятися з своєї мами, коли вона в нещасті? Вони гніваються на татка за те, що він любить Україну й боронить її від ворогів. А вони кажуть, що татко згине через дурниці й нас нещасливими поробить. А хіба ж це дурниці?

Зворушена пані Зеленська підхопила внука з землі на руки:

— Ой, не дурниці, дитинко моя люба, не дурниці! А татко твій не згине, бо зуміє оборонитись. А коли й згине, то не за дурниці, а за велике й святе діло, і не занапастить вас, хоч би й згинув, бо бути дітьми героя — це найбільше щастя в світі. Але звідкіля в тебе такі думки, дитинко? Хто це тобі каже?

— Ніхто, бабуню. Я собі так сам думаю. А інші

мені все кажуть, щоб не думати. Навіть дядько Омелько, і Чаленко, і Рибалка. Всі вони вчепились до мене, що я ще замалий, а я вже скоро шість років скінчу! А як уже буде мені повних десять, то стрілятиму так як і татко, а тоді побачать!

— А хто ж то дядько Омелько й ті інші?

— То такі там у нас є, — неохоче відповів Гнатко й підозріло глянув на бабуню. — Але прошу нікому про них не говорити, бо невідомо, хто ворог...

— Добре, дитинко моя! Нікому не скажу й ти нікому про це не кажи. Ну, ходім!

А ввечері розболіла Гнаткові голівка, почервоніло личко й дуже почали блищати оченята. Майже силою вклала його бабуня в ліжко й просиділа біля нього всю ніч.

Розпалений жаром неспокійно кидався в ліжку й усе розмовляв з татком, то знову сварився з Бунею й плакав, втуливши личко в подушку. Тільки вже на світанку заснув і лежав з заплющеними очима, блідим, майже прозорим личком та скорбно опущеними додолу кутками блідих уст.

Пані Зеленська позаслонювала вікна й зажурена лягla біля внука, наказавши служниці, щоб у домі тихо було.

VI. ПАНІ ЙОАСЯ

Перечвалувавши сад, спустився крутою стежкою в другий глибокий, молодим лісом порослий яр. Квітневе сонце добре припікало. Яром повівав свіжий ле-

гіт. Густі граби, клени та білі берізки молодою зеленню помальовані, розмовляли з собою різними голосами. Чорний дрозд випурхнув з-під куща та шугнув у густу ліщину; золота іволга, перетівши широким півколом понад Богдановою головою, влетіла в гущавину дубового гаю й весело засвистіла. Десь праворуч кувала зозуля, наче б години вибивала, а далі нетерпляче відповідав їй одуд своє: „вуд-вуд-вуд, вуд-вуд-вуд”... На дні яру під купкою молодих берізок паслися три серни. Зачувши кінський тупіт, попідвадили голови, понаставлювали широкі вуха й дивились, як неподалік минав їх Богдан. Коли минув їх, знову похилилися й почали спокійно далі скубти молоду ніжну траву.

Яр, що ним їхав Богдан, входив до іншого, ще глибшого й ширшого яру, по якого дні поволі просочувався зарослий осокою й татаркою мілкий струмок, що нижче гайки розливався в малий ставочок. Жваві чорні водяні курочки снувалися попід сікнягами та залишали по собі пошарпаний слід на зеленім рясковім кожусі. Пахло татараком та багном. З зеленої мілкової осоки вилетів зеленоголовий попіластий селех з своїм таємним стривоженим шепотом: „шав-шав, шав-шав”...

Богдан їхав ступою. Непорушний спокій цього лісового кутка втихомирював розбурхані Богданові нерви та сповнив його груди відчуттям святої величини природи... Зняв шапку, пересунув рукою по чолі й зідхнув: „Ось де вона — Божа краса”.

Перед хатою стояв побережник Воронецький. Зняв шапку й мовчки поклонився Богданові. Шістнадцяти-

літня його донька йшла від криниці до хати з повними відрами на коромислі. Богдан плигнув з коня.

— Дай, дівчино, напитися!

Дівчина зашарілась, обернулася боком так, що одно з відер знайшлося врівні з його грудьми. Притулив уста до краю відра та, придержуючи його однією рукою, втягав у себе пахучу свіжу воду.

— Доброго здоров'я пивши! — побажала йому за старовинним звичаєм.

Богдан глянув на неї з-понад відра й побачив її чорні коси, незабудьками крашені. Понад карими теплими очима стелилися оксамитними луками брівці та відмежовували гладеньке біле чоло від рум'яних щічок. З розхилених у привітній усмішці червоних губ визирнув разок білих дрібних зубів.

— „Ось де вона — Божа краса!” — подумав знову Богдан, відвів губи від холодної води й промовив з усмішкою: — Дякую тобі, краle! — Потім обернувся до батька, що все ще стояв на тім самім місці: — Гарно виросла ваша доня. Хай же росте щаслива вам на втіху й поміч!

— Дякую, — відповів той, поглядаючи за донею, що, похитуючи відрами, пішла до хати. — Добра дитина. Вже й тепер чимала мені з неї поміч. Але Господь знає, чи довго в хаті вдергиться, бо тиха й робоча дівчина. Хлопці вже оглядаються за нею. А вона в мене одна.

— Дасть Бог, і зятя доброго добудете, що вам на старість допомагатиме.

Богдан рушив далі. Дорога йшла поміж частинно тільки повирубуваними лісами майже до самих Г'я-

тигір. В'їхавши десять верстов, побачив здалеку розложений при самім містечку фільварок Старого й пустив Льотку риссю. Минув широку бурякову плянтацію і проїхав повз муріваний магазин до стайні. Перед браму вибіг йому назустріч Чаленко.

— Здоров, синку! — весело привітав його і сплигнув з коня.

— Доброго здоров'я, батьку! — відповів той. — Слава Богу! А чи ви, батьку, в dobrім здоров'ї?

— Дякую! Потім поговоримо. Чи в нас усе гаразд?

— Гаразд, батьку. Всі здорові.

Богдан віддав йому коня й пішов до двору. Широкий, густим вінцем розцвілих бузків обсаджений майдан перед великим старим домом. За ним тягнувся вниз до яру чималий сад і город, що одним боком доходив аж до селянських садиб передмістя. По другий бік саду, на високому березі яру стояло густим рядом з пів сотні старовинних велетенських лип, що наче високим муром хоронили сад від північних вітрів. У дворі всі вікна були порозчинювані, але було тихо, наче б там була пустка. В саду поза двором чулися дитячі голоси.

На вуличці поміж молодими щепами, біля великої купи піску бавилося двоє малих дітей — Богданова Галочка та найменший син'ок Старого — Юрко. Вони завзято витискали глинняними малими горнятками бабки з піску та уставляли їх рядочком на низькому стільчику. На піску в неприродних позах лежали дві ляльки, з яких одна, мабуть, грала ролю мами, а друга, зовсім мала, донечки. Діти були так захоплені своєю роботою, що не помітили Богданового приходу, і він

стояв над ними та з усміхом дивився на їхню забаву.

— Галю, не бачиш, що твій татко приїхав? Юрцю, привітайся з дядьком! — гукала здалеку Богданова братова, пані Оксана, поспішаючи до них від кількох робітниць, що пололи щось на грядках. — Здоров, Богдане! А Йоася недобре себе почуває й пішла трохи пройтися з паном Степаном он туди під липи. Якщо підеш до них, то проси їх на підвечірок і сам приходь, а я зараз приготовлю.

Вічно заклопотана кухнею та господарством пані Оксана, привітавшися з Богданом, пішла готовити підвечірок. Богдан узяв донечку на руки й пригорнув її до грудей.

— Татко, татко! — щебетала, обіймаючи батька за шию. — Дивися, Юрку! Це мій, мій татко! — а дволітній Юрко стояв з задертою головою і з увагою приглядався до зворушеного й розсміяного дядька. Врешті обізвався:

— А мій дядько!

— Але не твій, тільки мій татко! — енергійно повторила Галочка. — Мій і нічий більше! Тільки мій!

— Твій, і Гнатковий, і Лінчин, і Юстинчин, — казав, сміючись, Богдан. — Чому ж кажеш, донечко, що тільки твій?

— Це щось інше, але не Юрків!

— Ніхто того не каже, але чому ти така загнівана, донечко?

— Бо він каже на мою лялю, що не жива та зроблена з шматок. Татку, дай мені мою лялю до рук. Вона називається Йоанна, а це її маленька донечка — Юстиня. Вона сама її своїм молоком годує. Не хоче,

щоб її донечку Трохимиха годувала. А нашу Юстиню Трохимиха годує. Я сама чула, як Буня просила маму, щоб сама годувала, а мама сказала, що не хоче. Хай Трохимиха або чорт годує! Мама так сказала, а це дуже негарно так на Юстиню казати, бо вона малесенька.

Богданові аж в очах потемніло з болю. Здавалося хвилину, що хотів знову Галю на землю поставити, але спинився, обійняв її міцніше й рушив через сад, прямуючи до старих лип, а Галочка однією рукою держалася батька, а другою тиснула до себе своїх Йоанну з Юстинею й увесь час щось йому оповідала про свої дитячі справи, але він того не чув і широко ступав через грядки просто на липи. Раптом дійшло до його свідомості, що йому просто до вуха жалібно гукає Галя:

— Татку, татку! Зажди! Моя Юстиня впала! Вернімся! На он ту грядку з морквою впала! Бідна моя Юстиня маленька! А ти, татку, так мене тиснеш, що мені ніжка болить... — і заплакала.

Богдан зупинився, зразу не розуміючи, чого дитина плаче. Врешті вернувшись на грядку моркви й вишукав згубу. Вже спокійно пішли обоє далі стежкою, держаччись за руки.

Сперта плечима на могутній пень старезної липи, сиділа на розстеленім пледі пані Йоанна, а в її ногах напів лежав на траві пан Степан Соломинський і читав уголос якусь книжку.

Це був молодий, гарний і розумний хлопець, але трохи безпорадний; син добрих знайомих Богданової родини. Були вони колись досить заможні, але потім

підували і старий пан Соломинський служив десь на погано платній посаді. Степан ледве скінчив гімназію, записався в Києві на університет і заробляв лекціями. Тепер жив у П'ятигорах та готовив старших хлопців Старого до гімназії. Колись, як учень гуляйпільської гімназії, часто бував з своїми братами в Байковичах, куди їх запрошував Богдан на літо, і гостював у Зеленських як у родичів, хоч і були вони йому зовсім чужі.

Побачивши Богдана з Галочкою, підвівся й пішов ім назустріч, а пані Йоанна сиділа далі під липою, вітаючи віддалеки Богдана рукою. Богдан широко стиснув руку хлопцеві і, залишаючи з ним Галочку, швидкими кроками підбіг до Йоасі, впав на коліна й обійняв її. І вона закинула йому руки на шию.

— Богдане, любий, якже я затужила за тобою! — шепотіла йому пристрасно. А він, забуваючись від щастя, горнув її до грудей. Але вона отямилася й раптом почала пручатися в його обіймах.

— Зажди... На нас дивляться.

Пустив її й підвівся з колін. І справді, на кілька кроків перед ними стояв збентежений пан Степан, держачи Галочку за руку. Богдан подав Йоасі руку й помог їй підвестися.

— Ходім, бо нас з підвечірком ждуть.

Вів під руку Йоасю, міцно притискаючи її лікоть собі до боку. Галочка вчепилася йому за ліву руку, а пан Степан ішов позаду з книжкою під пахвою.

Коли з одного боку доходили до двору, з другого Старий під'їздив лінійкою з обома своїми старшими хлопцями. Був у доброму настрою й за час підвечірку

оповідав Богданові про свої досліди селекційної управи раннього гороху, про пасіку, буряки й лови.

Обидва брати пішли ще до господарських будинків. Богдан оглянув свою чвірку каштанів і сказав Чаленкові прилаштуватись на завтра до виїзду на Плютинці.

Зовсім уже споночіло, коли брати розійшлися й Богдан пішов до Йоасиної кімнати. Галочка спала в малому ліжечку, а пані Йоася лежала вже в постелі й читала книжку.

Богдан лагідно вийняв її з руки книжку, відклав її на бік і сів на ліжку.

— Бог з нею, з книжкою. Хіба ж у нас нема про що говорити? Ось ти, наприклад, нічого не сказала мені, що там у нас? Чи всі здорові? Чи Лінця пам'ятає татка? Яка та наша маленька Юстиня? Чому ти сама не схотіла її годувати, а віддала Трохимісі?

— Слухай! Тільки вислухай мене з добрим і сердечним почуттям. Не лай зараз та не глузуй. Тільки подумай: мені всього двадцять три роки й уже четверо дітей! То ж чи не забагато на мене? Я ж іще зовсім молода, не бачила світу, не знаю його, а все тільки діти й діти... Та ж і мені, може, щось таки належиться від життя?

— Не розумію тебе, — ніжно сказав Богдан, обійнявши та цілуочи її. — А що ж тобі бракує? Ти ж маєш усе: дім достатній, запевнене вигідне життя, закоханого в тобі чоловіка, добрих любих дітей... Маєш батьків, яких бачиш майже щодня, маєш господарство, що жде на твою руку... Кажеш — не бачила світу? І це суперечить дійсності. Хто ж з твоїх сусідок,

не виключаючи й твоєї мами, бачив стільки світу? Хто з них бував у Krakovі, у Lvovі, у Відні й у Варшаві, в Криму й на Кавказі? Та ж більшість з них поза Києвом та Уманню ніде не бували й ніхто з них не вимагає від своїх чоловіків чогось надзвичайного й не почуває себе покривденою, хоч багато з-поміж них не має ні таких достатків, ні такої свободи. Сама ж знаєш, як поводяться чоловіки з деякими з них. Пригадай собі паню Березовську або хоч і саму паню Pavlikovську. Чи ж їм не гірше, як тобі? Чи ж мають вони хоч трохи свободи? Чи ж не мусять щохвилини тільки й думати про те, як догодити своїм чоловікам та свекрам і хіба не тремтять перед їхнім гнівом та примхами? Що ж це ти, моя пташко, кажеш? Яка ж це тобі кривда діється?

— Ти таки не розумієш мене. Я ж була дитиною, мені всього шістнадцять було, як ти взяв мене та запріг у подружнє ярмо. Я зовсім не зазнала дівування, не бавилась... Я хочу світла, музики, танків і не маю їх. Зате неугавно мушу потерпати за тебе, бо ти чомусь усе так тільки й робиш, що поліція вічно вгаяється за тобою, а я не знаю ні дня ні години, коли тебе відірвуть від мене і, може, втрачу тебе назавжди. А на мою долю не припадає нічого більше, тільки діти, діти й діти... Та до того я їх усіх не тільки мушу родити, але й годувати вічно й без кінця власними грудьми. Просто я не почиваю себе людиною. Я вже не можу того більше терпіти, вже я того не хочу!

Розридалася, як мала дитина, а він затурбувався, що, може, вона й справді недомагає й тому схильована. Пестив її, цілував і заспокоював, аж і вона по-

чала віддавати йому поцілунки та пестоші, і так заснули обое в обіймах.

VII. ЧАЛЕНКО

На другий день Йоася знову жалілась на біль голови, на загальну недомогу та просила Богдана, щоб дав згоду ще на кількаденне її перебування в П'ятигорах, де почуває себе дуже вигідно. Тоді приїде і на хутір. Богдан погодився з тим, але сам тужив за Гнатком та мав незакінчену роботу в пасіці. Сказав отже Чаленкові запрягти пару каштанок у бричку, ув'язав за бричкою Льотку, забрав Галочку й поїхав до батьків. Забрав і своє легке сріблом крашене козацьке сідло, що його Чаленко привіз здому.

По дорозі розпитав Чаленка про всі справи, що їх залишив у домі.

Бойова організація, старанням Омелька Лисого та Чаленкового батька, вже зовсім зліквідована. Вся зброя позбирана: вісімнадцять автоматичних пістолів, двадцять драгунських карабінів та амуніція до них запаковані в зроблених з міцної бляхи скринях. Залиті товщем, вони затоплені в плавнях під Крамаровою в глибокім місці, де ніхто їх не знайде; до того прикинуто їх камінням. Два „дижурні” револьвери — один наган і другий бравнінг — переховують Лисий та Чалий у певному місці. В Петроострові та Крамаровій засновано дві споживчо-хліборобські кооперативи. Є дві добре зорганізовані й вивінувані крамниці. В Петроострові крамарює Салик, той молодий Івашко, що

так добре в школі вчився. Спокійний та чесний хлопець. Добре працює, а далі вже сам учиться. Мріє про те, щоб за рік приготуватись до іспиту за шість гімназійних класів. Він же веде петроострівський самоосвітній гурток; уже має в ньому вісім добрих хлопців. У Крамаровій завідує крамницею Антін Щербак. А хліборобські кооперативи з обох сіл злучилися в одну, найняли в Стороженків у степу сімдесят десятин поля й укупі їх обробляють. Двадцять десятин буряків за контрактували в Ярошівку, а решту землі обсіяли зерном: пшеницею, ячменем та просом. У Крамаровій також засновано самоосвітній гурток, але їм тяжче йде, бо стражники нишпорята по селу.

— Є такий гурток і в Ерделівці. Маємо з ним зв'язок та обмінюємося книжками. Був я зв'язковим та мусів перервати цю працю, бо занадто вже мене стражники на око взяли. Так уже почали наступати мені на п'яти, що мусів залишити всяку роботу, і ще мені спокою не дають. Кілька разів трусили вдома, а двічі наскакували в поле і там мене роздягали до сорочки та обшукували й вивертали кишени. Великий на мене зуб мають. Батько довідався, що пристав Фельштинський наказав, хоч кров з носа, а таки хочби якийнебудь доказ проти мене знайти. От і сказав мені батько зійти їм з очей на якийсь час, бо як уже завзялися доказ знайти, то підкинуть яку летючку, або що, а потім зроблять трус та й знайдуть. От, одержавши вашого листа, і просить батько, чи не взяли б ви мене до Америки. Я б там, може, на що пригодився, а їм з очей зійшов би.

Богдан усю дорогу розпитував його про найменші

подробиці, але не дав ніякої відповіді на прохання взяти його в Америку, і хлопець, розуміючи, що, мабуть, він перш хоче над тим роздумати, більш і не натякував.

На хуторі застали Гнатка, як сидів на колоді під стайнєю побіч діда Вакули. Той сукав йому з кінського волоса вудку на прив'язував її до ліщинового вудлиця, що його приніс був ранком з лісу. Побачивши здалеку бричку, Гнатко побіг назустріч, зіп'явся на ступінь та розповідав батькові про всякі новини, про які довідався від діда Вакули, від Петрика та від городника Косинського. Вже добре знав, які і скільки коней є в дідуння, як звуть корови, скільки є телят, — словом, знав уже всі подробиці дідуневого господарства.

Як тільки зійшли з брички, зараз пригадав батькові про стрілецькі вправи.

Богдан вийняв одинадцять коробочок від сірників, про які подбав у П'ятигорах, і зараз же пішли до криниці стріляти. На цей раз краще вдалося: всі три коробочки були поцілені кулями. Правда, не всі в саму середину, але Гнатко був задоволений і вже не викидав коробочок, а нанизав їх на шпагатину й уро чисто повісив на кілку в курені в пасіці.

По обіді забрав Богдан дітей і пішов у вершину матвіївського ставу з рушницею. Пощастило йому там добути двох красних зеленоголових селехів-крижнів. Вернулися додому вдоволені та щасливі. Гнатко, хоч і був як звичайно блідий, але гарячка минула йому зовсім, добре їв і був такий веселий, що пані Зеленська навіть не згадала про його вchorашнє недомагання.

Вечором довго сидів Богдан при дитячих ліжечках та оповідав їм чарівних казок. А коли поснули, нишком вийшов з дому, накинув на свою Циганку козацьке сідло та й поїхав у П'ятигори до Йоасі. На ранок був знову на хуторі. Так було цілий тиждень, бо Йоася все відтягала свій приїзд на хутір.

VIII. КУПІЛЬ У РОСІ

У понеділок ранком ішов Богдан з пасіки на сніданок, коли побачив, що біля дому вганяють з веселим реготом Гнатко та Галя з Ніною Михайлівною. Діти побігли батькові назустріч, вхопили його за коліна.

— Татку! Ти попав у ясир та закований у диби. Ти тепер бідний невільник і мусиш помалу ходити!

Тепер кожне сиділо на одній з батькових стіп, обвивши рученятами попід коліна, а ніжками внизу. Богдан сміявся, вітаючись з Ніною.

— Що ж це так давно не були ви в нас? Обіцянка часто користатися кіньми моого батька забулася?

— Не забулася, Богдане Севериновичу, тільки не було в мене зовсім часу: щепила віспу та й так було багато хворих. Двічі була в п'ятигірськім дворі. Познайомилася і, здається, здобула симпатію вашої дружини. Дуже мила вона й уродлива! Тепер уже я зовсім не дивуюсь вам, що роздаєте на право й ліво гарбузи таким, як я. Дуже я рада, що познайомилася з нею.

— І я радий. Така брава, як ви, людина може дуже корисно вплинуть на мою жінку, — відповів Богдан.

тяжко ступаючи обвантаженими розбавленою дітво-рою ногами. — Все тільки вона недомагає й певне тому легко піддається пессимізму. Буду вам вдячний, коли будете ласкаві хоч трохи розворушити її, піднятися на дусі й розважити, щоб не була все така сумна.

— Я дуже радо зроблю все, що буде в моїй силі, тільки мені здається, що пані Йоанна зовсім здоровай тільки уявляє собі, що це не так. Просто забагато часу перебуває в постелі та замало вживає руху. А пессимізм має своє джерело в тому, що їй задобре й занадто вона розпещена вами та своєю мамою. Завжди хотсь робить за неї, вона ж не має про що турбуватися й тому нудьгує та мусить собі шукати уявних турбот. Але ще однієї речі я не розумію, та про це спитаю вас іншим разом.

На порозі зустріла їх усміхнена пані Зеленська та запрошуvalа на сніданок. Богдан підійшов до лави під домом і з зусиллям підносив кожну ногу з дитиною, садовив їх на лаву, на велику їхню втіху, і всі весело реготались.

Веселі й без журні засіли до столу, охоче їли яєшню й пили чай. Ніна питала про пана Северина, але він був у полі й мав приїхати аж в обід. Виявилося, що Ніна Михайлівна з сусідніх Плотинець, де відвідувала хворих, прийшла пішки, бажаючи скористатись з запрошення пана Северина та поїхати верхи до Володарки, до якої було всього шість верстов, якщо їхати просто луками та човном або вбрід через Рось. Тепер затурбувалася, бо поштові коні прийдуть аж надвечір.

— Чого ж ви турбуєтесь? — засміявся Богдан. — Просив же вас мій батько в кожній хвилині користа-

тися його кіньми, можемо отже зробити це й у його неприсутності. Врешті тут у мене пара моїх стяжних каштанок із чвірки. Обидві прекрасно ходять і під сідлом. Прошу, виберіть собі одну з них і їдьте.

— Дуже дякую, пане Богдане. З приємністю скористаюся вашою ченістю, — втішилася Ніна. — А чи не схотіли б і ви проїхатися зо мною до Володарки? Я б вас познайомила там з одним симпатичним молодим українцем, моїм товаришем, земським фельдшером. І він недавно тут на посаді по повороті з заслання, так як і я.

— Дуже охоче з вами поїду.

— І мене, татку, візьми в сідло, — скористувався з нагоди Гнатко.

— І мене в сідло! — зголосилася Галя.

— Ну, всіх то мені не вдасться взяти в одно сідло, — засміявся батько. — Сьогодні візьму Гнатка, а тебе, Галочко, візьму завтра на бричку й поїдемо по гриби, по сморчкі. Багато їх тепер у лісі. А як захочеш, то поїдемо навіть до П'ятигір до мами.

Але Галочка вже розплакалася, бо конче хотіла в сіdlі їхати. Гнатко почав її заспокоювати й уже готов був навіть відступити їй своє право й сам залишився вдома, але по нараді вирішили, що татко візьме Галочку в сідло та проїдеться з нею до Червоної Хати й назад, а вже потім поїде з Гнатком до Володарки.

Переїхавши з батьком чвалом у сіdlі, Галочка розчервоніла й трохи перелякану нишком призналася бабуні:

— Трохи зависоко на сіdlі й татко захутко їде

Позбувшись таким чином Галочки, виїхали садом, ненадіським лісом і попід хутір багатої селянської родини Пархоменків на польову доріжку, що вилася вузькою чорною стрічкою поміж більшими й меншими селянськими нивками озимини, бараболі та копоель.. Жито вже викинуло колос і квітувало. Вітер колихав його як воду. Зрідка розкинені бреніли поміж ним блакитні очка волошок, а ще рідше мов червоні вогники ярілися польові маки.

— То чого ж саме ви не розумієте, Ніно Михайлівно? — пригадав їй Богдан нескінчену на хуторі розмову про Йоасю.

— Не хотіла того тепер говорити, — відказала Ніна. — Але коли вже питаете, то скажу: не розумію, як це може бути, щоб ви, великий ідеаліст, що віддав себе всього на боротьбу за визволення свого народу, не зумів одночасно захопити своїми мріями товаришків свого життя. То ж ця справа їй зовсім чужа, а може, навіть немила! Вона, замість усією душою похнати це святе діло, ставиться до нього негативно і мріє про те, щоб вас відірвати від нього. От чого не розумію.

— Так, Ніно Михайлівно. Великі ідеї вимагають міцних духом людей, бо вага такої ідеї така велика, що під нею слабша людина заломлюється й падає. Отже не дивуйтесь, що особа, яка вас цікавить, нездібна сама вдергати цей тягар.

— Та хто ж каже, що сама? — жваво запротестувала Ніна. — То ж увесь тягар ви самі двигаєте на власних плечах і маєте досить для того сили. Їй залишається тільки підтримувати вас. Але всією душою

вона повинна бути з вами й тільки з вами! Яких же ще богів поза вами має вона шукати?

— Про кого це пані Ніна говорить? — обізвався Гнатко, поважно дивлячись батькові в очі.

— Про кого власне ви говорите? — спитав Богдан, даючи водночас знак очима, що слід перервати розмову.

— Я кажу, Гнатку, про тих, що повинні помагати таткові в його праці й не помагають, — звернулася Ніна Михайлівна просто до хлопчини. — Твій татко робить щось дуже важке й святе, отже великий гріх мають ті люди, що йому в цьому заважають.

— Я вже знаю, про що ви говорите, — повагом обізвався Гнатко, — та я ще не можу помагати. Але я все росту й усе дужчаю, а за чотири роки вже могтиму добре помагати. А чи ви помагаєте?

— Ой, рада б я, люба моя дитино, всім серцем й усією душою помагати, але татко не хоче моєї допомоги.

— Бо, може, це не жіноча річ, — зовсім поважно кинув Гнатко. — Правда, татку? — обернув очі на батька.

— Може, і так, а може, зовсім з іншої причини, — відповів Богдан. — Але ось ми вже й до Росі доїхали. Де ж тут брід, Ніно Михайлівно, бо я тут не бував?

— І я не знаю. Треба когось спитати.

Зупинилися на правому березі Росі, що досить широко розливала в цьому місці свої води. Вода була спокійна й береги зарослі сікнягами. По тій стороні лежало містечко Володарка, вибігаючи аж над самий беріг Росі своїми садами й городами, обрамованими

старими осокорами та вербами.

— А де тут брід, хлопче? — спитав Богдан пастушка, що пас на луці телята, а тепер цікаво приглядався до незнайомих вершників.

— А он-о! Там, де осоки з берега немає. Тудою переганяється товар, — показав хлопець рукою. — Тільки це глибокий брід, а тепер вода більша, то й не перебредете, не роздягнувшись.

— А мілкого броду немає?

— Чому нема? Є! Тільки до нього треба вам на Матвіїху вертатись та від Логвина заїхати.

— А нашо ж мені цей твій брід від Логвина? — всміхнувся з пастушкової наївності Богдан. — Нашо ж мені твій брід, як там і міст через Рось є?

— Є там і міст, — спокійно погодився пастушок, — а біля мосту брід. Та ви за брід, не за міст питали.

— Ну, добре! — засміявся Богдан, а за ним Гнатко й Ніна. — На міст не поїдемо, бо це для нас задалеко. А скажи, хлопче, чи ось у цьому броді дно тверде чи болотяне?

— Твердий пісок. А як літом мала вода буває, то й возами їздять.

— А тепер яка вода завглибшки? Чи сягне коневі до ший?

— Може, і сягне, якби малий кінь був, а вашим то буде по хребти.

Богдан попрямував до броду й упер Циганку в воду.

— Перш я спробую, а тоді й вас якось переправлю, — звернувся до Ніни.

— Так залишіть же Гнатка.

— А хіба ж ми не козаки, щоб не могли й удвох броду пробувати?

Кажучи це, Богдан підтягнувся на сідлі, на якому сидів зверху майже напочепки, обняв Гнатка за стан лівою рукою.

— Держися, синку, добре шиї. Ну, Циганко, постарайся, могорич буде! — пригадав собі материне оповідання про Івана Чумака.

Циганка насторожила вуха, витягнула шию і, ковтнувши кілька разів води, обережно почала йти в глибину. Почувши твердий ґрунт під собою, пішла далі спокійно. Вода була дійсно глибока. При самім березі вже сягнула коневі по груди, а далі все вище й вище так, що вже здавалось, що прийдеться пливти.

Гнатко цупко держався батькової шиї і трохи нервово реготався, бо, може, йому й лячно було цієї непевної їзди, але не хотів цього показувати й промовляв за батьком:

— А ну, Циганко, постарайся, могорич буде!

Уже були на половині річки, і вода ставала трохи мілкішою, коли почули побіч себе кінське порскання й веселий голос Ніни Михайлівни, яка вдало передражнювала голос своїх попередників:

— А ну, Каштанко, постарайся — могорич буде!

Обидва глянули й не могли з дива та захоплення промовити слова. Каштанка минала їх у ще глибшім місці, бо майже вся була в воді, і тільки верх сідла був ще сухий. Ніна Михайлівна похилена вперед стояла на однім коліні на сідлі. У витягнутій вперед правій руці держала зовсім вільно поводи, а ліву витягнула вбік, щоб удержаняти рівновагу.

— Глянь, синку! — гукнув Богдан. — Оттак по-козацькому пані Ніна їде! Як справжній запорожець!

— А ви так не вмієте? — питала, вголос зареготавши.

— Чому б не вмів? Умію і так, умію і зовсім навстоячки. Тільки як удвох їхати, то краще напочепки.

— І я вмію навстоячки! — весело гукнула Ніна й підібгала під себе ліву ногу. — Гоп! — уже стояла.

— Що ж це ви циркова акробатка чи що? — здивувався Богдан.

— Ні, не пробувала в цирку. Але ж я казала вам, що помагала батькові виїжджувати молоді коні, так і всього навчилась. Я ще...

Але тут сталася несподіванка. Мабуть, Ніна схінулась та міцніше натиснула на один бік, бо раптово ввірвалась на Каштанці попруга, сідло вмить сповзло набік, і Ніна Михайлівна з розмахом ляпнула у воду. Було вже недалеко від берега і води тільки по пояс. Засоромлена Ніна вхопилась Каштанчиної гриви, втягнулася їй на хребет і вже охляп вибралась на берег. Мокре сідло висіло на одній попрузі під животом Каштанки, а з Ніни Михайлівни пальчиками лилася вода.

— Як же мені прикро... — почав був говорити.

— Мовчіть, ради Бога! — крикнула, почервонівші, і слізози з'явилися їй на очах. — Подержте мені коня, полагодьте сідло та зайдіть на мене тут хвилину! Я зараз!

Стояли у вузькій вуличці, що вела поміж високими острішкуватими тинами, за якими були городи.

Ніна кинула повіддя Богданові на руку, переплигнула через тин і зникла за калиновими кущами.

— Заждіть на мене! Я скоро! — почувся вже задлеку її голос. Хутко бігла.

Богдан полагодив на Каштанці сідло, підтягнув уже єдину тепер попругу, відчепив перервану, щоб не заважала та сів під тином на траві, запрошуючи й Гнатка до себе, але той не сів. Стояв напроти батька з зведеними бровенятами, бажаючи щось сказати, але, видно, не знав, як почати. Врешті обізвався:

— Але, татку, пані Ніна зовсім невинна, що впала у воду. Вона гарно й міцно стояла в сіdlі й була б виїхала так аж на берег, якби попруга не ввірвалась. Вона ж зовсім невинна. То ж і найбільший герой і лицар був би впав, коли б йому таке трапилось! Це зовсім ніякий сором. Правда, татку?

— Правда, синку, правда! — весело й широ погодився з ним батько. — Пані Ніна справжній козак у спідниці, як каже дідуньо. Шкода, що вона не хлопець — була б з неї потіха.

— То нічого, татку, що вона не хлопець, — заступався за неї хлопчина. — Вона ж невинна, що вродилася дівчиною. Чи вона вміє стріляти?

— Не знаю, синку. Як прийде, то спитай її.

— Спитаю, — повагом кивнув головою Гнатко.

— А навіщо ж тобі знати, чи вона вміє стріляти? — спитав по хвилині батько.

— Бо як скаже, що вміє, то я б хотів тоді спитати, чи не могла б вона справді помагати тобі боронити Україну від ворогів, а не тільки молитись. Але тепер нічого не кажи, бо, може, вона й стріляти не вміє.

Богдан уважно глянув синкові в очі й пригорнув його до себе.

— Ой, синку мій любий! — сказав зворушене. — Чи не мудріший ти часом, ніж би тобі годилося? Не думай ти краще про такі речі, бо це тебе мучить і шкодить твому здоров'ю. А ти мусиш хутко рости й бути дуже здоровим, бо твоя допомога буде мені найпотрібніша, коли виростеш.

— Я знаю, — знову повагом кивнув головою Гнатко. — Я стараюсь усе робити, щоб рости й бути здоровим, але щоб зовсім не думати, того не можу.

— Барашкуєте собі та глузуєте з бідної Ніни Михайлівни, — почули її голос.

Озирнулись. Вуличкою йшла до них перевдягнена за сільську молодицю Ніна.

— Не тільки не глузуємо, але зовсім поважно радимося, як би вас на хлопця переробити, бо й справді шкода вас на дівчину.

— Татку! — обізвався Гнатко і з докором глянув на батька.

Зараз потім обернувся до Ніни Михайлівни і спитав:

— Чи ви вмієте стріляти?

— Очима чи з пістоля? — спитала в свою чергу, сміючись.

Гнатко подивився на неї й похмуро спустив очі додолу.

— Я поважно питав...

— Вибач мені, мій любий Гнатку! Я не хотіла тебе загнівити, тільки просто мені весело й я собі пожартувала. А тепер відповідаю тобі поважно: стріляю ось із цього — і не тільки з малого, але й з великого!

— Кажучи це, вийняла з пазухи малий нікльований бравнінг і показала його йому віддалік.

— А ви щодня вправляєтесь у стрілянні? — питав далі так само спокійно.

— Стараюся стріляти якнайчастіше, але не завжди маю нагоду.

— Тут не треба ніякої нагоди, тільки просто треба стріляти по три рази щодня на п'ятдесят метрів до малої цілі.

— Так. Але я не завжди можу це робити. Бо не треба, щоб це чужі люди бачили, — виправдувалася Ніна.

— Розумію. Так ідіть у ліс або далеко в поле, де немає нікого. А тепер можете в нас стріляти. В нас ніхто про це нікому не скаже.

— Добре, Гнатку! Як тільки вернемося на хутір, зараз спробуємо. А тепер ходім уже до Базяка.

— Що ж це за Базяк? — спитав Богдан.

— Ну, а той мій товариш, про якого я вам казала. Ми ж того й приїхали сюди, щоб ви з ним познайомились.

Пішли вуличкою й вели за собою коней. Минули церкву, перейшли пару крутих вуличок поміж жидівськими домами й підійшли до помешкання земського фельдшера. Застали його вдома й він гостинно за прошував їх до господи.

Був це двадцятикілька літній хлопець. На його обличчі, не вважаючи на хлоп'ячі майже роки, знати було сліди якихсь тяжких переживань. Майже не всміхався, говорив спокійно й небагато, але був дуже ввічливий для гостей і зараз же заходився біля само-

вара та скромної закуски в своїй убогій парубоцькій кімнатці. Було пізнати, що намагався робитись старішим, про що свідчили також старанно плекані борідка й вуса. Зеленський усміхнувся, глянувши на його „бороду”. Було в ній, як то кажуть, „три волоски в п'ять рядів”. Стільки ж було й вусів. Все це вкупі з давно нестриженою чуприною, худим загорілим обличчям і трохи фанатичними очима робило його подібним до молодого монастирського послушника-аскета.

— А ми до вас вибралися, Ісааку Григоровичу, щоб ви познайомилися з паном Зеленським. Всі ми троє одного поля ягоди та працюємо для однієї справи. Богдан Северинович щира й певна людина.

— Дуже приємно, — муркнув, зашарівши, Базяк і підсунув гостям масло і сир. — Прошу, їжте, бо ви з дороги! — припрошував та водночас уважно приглядався до нового знайомого, чи й справді він певна людина.

Мабуть, цей огляд удався добре, бо вже незабаром Ісаак Григорович вільно інформував Богдана про місцеві відносини серед селян, про засновування та розвиток сільських кооператив, єдиного ще поля, на якому можна було щось робити для „революційного освідомлення народу”.

З особливим палом оповідав про надзвичайний розвиток зразкової споживчої та хліборобської кооперативи в недалекому селі Ненадисі. Один простий ненадиський селянин, Яків Сліпанський, що десь по світі шукав собі крашої долі, працював в Одесі та інших містах по фабриках, як самоук слюсар-механік,

а потім вернувся до рідного села й почав зовсім легально працювати в суспільній ділянці. Заснував зразу споживчу, згодом хліборобську кооперативу. У ненадіського дідича заорендували люди кілька десятин поля за добрі гроші на кільканадцять літ, закупили спільно найкраще хліборобське знаряддя, купують селекційне насіння, штучні погної й так зразково хазяйнують, що за три роки мали майже двадцять тисяч чистого прибутку. Всі члени кооперативи вже бляхою покрили свої хати, а деякі навіть поклали собі мурівани дімки. Мають свій громадський магазин, куди засипують частину врожаю на чорну годину — град або неврожай. Мають добровільну пожежну сторожу, читальню, хор... Сліпанський мудрий і хитрий чоловік. Він дуже добре дбає, щоб усе вдержати в законних межах і не допустити ні до чого такого, до чого б влада могла причепитись, і його кооперативи ростуть як на дріжджах. З далеких уже сторін приїжджають до нього люди, щоб придивитись до його роботи та приклад з неї брати. Варто відвідати Ненадиху та подивитись, як одна людина за декілька років з убогого, як і всі довколишні, села зуміла зробити зразкове заможне село майже як якесь містечко. Варто це побачити!

Посиділи з годину, розмовляючи на загальні теми. Богдан перевів порівняльну дискусію про різницю української та російської культур, про висмоктування російською державою соків з України. Намагався посіяти в думках свого молодого співбесідника зерно потреби державної самостійності для України. Міцно пересякнутий соціалістичними формулами Базяк до-

сить енергійно заперечував їому, виказуючи, що причина всього зла це тільки царський уряд і режим. Ale Богдан відчував у ньому глибоко заховану любов до України й думав, що, мабуть, згодом виробиться з нього щирий і добрий патріот-самостійник.

Ніна Михайлівна непомітно вийшла під час розмови й повернулась у висушеному вже та очищенному власному одягу. Умовилися з Базяком, що завтра рано приїдуть до нього кіньми, щоб разом відвідати Ненадиху.

Їхали додому через міст. Ніна трохи сперечалась, бажаючи їхати знову на брід, бо хотіла показати, що таки зуміє перейхати річку навстоячки в сіdlі, але Богдан переміг її обіцянкою познайомити в переїзді через Матвіїху з кам'яним своїм приятелем.

На хутір приїхали вже по обіді. По Ніну Михайлівну вже прийшли поштові коні й мала від'їжджати, коли прибіг Гнатко з шістьма коробочками від сірників та пригадав, що мали стріляти. Три для татка, три для неї.

— Ой, Гнатку мій любий! — Ніна зробила переляканий вигляд. Боюся зазнати поразки, стріляючи поруч твого татка — він напевно краще від мене ще робить. До того я ніколи не стріляла на таку віддалю. Знаєш що, — запропонувала лагідно, побачивши, що той зразу посумнів. — Я вистрілю на коротшу віддалю до живої цілі, щоб ти побачив, що однак я вмію стріляти.

Виглянула в розчинене вікно. На віддаленій від вікна на яких двадцять кроків черешні весело щебетало кілька горобців. Ніна вийняла свій малий брав-

нінг', сперла руку на вікно й стрілила. Один із горобців упав мертвий з галузки.

— Славно! — похвалив Богдан. — Це не абиякий стріл! Не знаю, чи я зумів би так. Бачу, що небезпечно бути вашим ворогом!

— Не хваліть же мене, пане Богдане, щоб не перехвалити, — зашарівши, спустила очі. — Може, це мені тільки випадково трапилось.

IX. Н Е Н А Д И Х А

Надвечір поїхав Богдан з дітьми бричкою до П'ятигір і намовив Йоасю на відвідини Ненадихи.

На другий день разом з нею, Ніною Михайлівною та дітьми поїхали попереду до Володарки до Базяка й уже з ним до Ненадихи.

Все, що там побачили, не тільки підтверджувало Базякове оповідання, але значно перевищало його. Справді, село виглядало майже як містечко. Чисті позамітані вулиці, позасипувані та вирівняні вибої й калюжі, більшість хат під бляхою. Селяни повдягані чисто й порядно. На всіх обличчях спокій та привітна певність себе. Кілька розпочатих будівель з цегли — це селянські хати та народній дім, де мають скупчиць усі підприємства „Ненадиського Споживчо-Хліборобського Товариства”, якого членами були майже всі мешканці села.

Познайомилися з Сліпанським. Був це ще молодий, може тридцятип'ятирічний смаглявий чоловік з поголеною бородою та невеликими темними вусами. Не

дуже був говіркій і мав трохи повільні, але певні себе рухи. Розмовляв здержано-привітно й показав усе, що гості бажали собі оглянути. Про свою працю оповідав спокійно й ділово, без ніякого сліду самохвальства. Богдан зрозумів, що має перед собою небуденну людину, прекрасного організатора, що вміє творити пляни й послідовно переводити їх у життя. Як голова управи товариства, кермував усім не тільки, як вибраний на час діяч, але як повний авторитету керманнич. Бачив Богдан, що найвартішою його прикметою була вмілість добирати собі помічників та кермувати їхньою працею.

Показав гостям зразкову молочарню, кооперативну цегельню, велику пасіку, шкілку овочевих дерев, кооперативний став із правильною годівлею риб та водяним млином. Має намір використати водяну силу, щоб при млині влаштувати електричну станцію, яка б постачала світло.

Кожне з цих підприємств мало свого відповідального платного керманича. Всі вони були місцевими молодими селянами і членами кооперативи, що переду коштами товариства кінчили відповідні фахові курси.

Сліпанський пояснював, що всі члени товариства працюють за нормальну платню — як звичайні робітники в чужих господарствах — і аж по закінченні року та обчисленні наступає поділ чистих прибутків від кількости вкладок кожного члена зокрема.

— Я бував у великих містах, — казав, коли вже гості збиралися від'їджати, — працював у великих фабриках і зустрівся там із соціалістичною науковою,

що хоче рятувати людство від капіталістів та інших галапасів. Мені казали, що й пани кривдять та експлуатують селян, які тому такі вбогі. Але це неправда. Селянство вбоге тому, що не вміє зорганізувати своєї праці, щоб протиставитись великим власникам. Соціальна революція, коли б навіть знищила їх, не розв'яже цієї проблеми. От я й спробував тут у себе, в одному з найбідніших та таких далеких від комунікаційних шляхів сіл розв'язати це питання способом конкуренції праці та організації. Навіч переконався я, що селянство непомірно дужче від поміщика й він з ним при певних умовинах конкурувати не зможе. Ви бачили вже з доконаних фактів, що я не помилувся. Ми орендуємо у власника вже всю його управну землю. Платимо дорогий орендний чинш, по п'ятнадцять рублів за десятину... Він має без клопоту такий прибуток, якого йому його власна господарка не давала, а ми, працюючи гуртом, ще й самі маємо добрий зиск. Я не знаю, що пан робить з тими грішми, що ми йому платимо, але не бачу, щоб він ставав багатшим, міркуючи хоча б із того, що випродує на вируб ліс, а сам сидить усе за кордоном. Цього року ми вже закупили вісімдесят десятин на власність. Він би охоче продав нам і ввесь свій маєток, та в нас ще покищо немає стільки грошей, але поволі й до того прийде. Тоді не буде вже проти кого робити в Ненадисі революції. Раніш велику суму грошей випивали з нас жиди, що держали корчми та пудами скуповували в нас зерно. Тепер у Ненадисі тільки один бідний жидок кравець, залишився, та й той мусить десь на стороні за роботою шукати, бо в нас тут власні

шевська й кравецька майстерні. А збіжжя на пуди вже в нас жид не купить, бо зсипаємо його гуртом до магазину й без посередників вагонами великим купцям продаемо. Так робимо з яйцями, з пір'ям, з поплотом і всією рештою наших продуктів. І от навіч бачу я, що „земля наша — як це хтось гарно сказав — медом і молоком пливе”, але треба вміти схилитись, щоб цей мед та молоко зібрати та собі його на користь обернути. Ми намагаємося це робити й поки-що нам удається.

Богдан сердечно стискав тверду руку Сліпанського, дякуючи йому за показ цього надзвичайного села, яке одна людина зуміла відродити своєю мудрою пляновою працею, і бажав йому найкращих вислідів у його дальших намірах. На прощання спитав іще, чи не дозволив би прислати до нього одного здібного й порядного хлопця, який би зміг приглянутись до системи та способів організації ненадиських коопераців і використати цю науку в себе вдома. Сліпанський охоче пристав на це.

У поворотній дорозі всі були веселі й балакучі. Пані Йоанна з Ніною Михайлівною намагалися втягнути Базяка в світську без журну балачку та забавлялися його онесміленням та невмінням вільно почуватися перед веселої й легкої розмови. Він був поважний та розумний хлопець, але незвичний до перебування „з дамами з товариства”. Червонів і нахмарювався. Особливо дражнила його Ніна Михайлівна, яку знов, як добру товаришку, а тут раптом побачив перед собою великосвітську, знуджену даму, що промовляла до нього високим стилем сальонів і навіть

оглядала його крізь скла вийнятих з кишені біноклів, що онесмілювало й бентежило бідного хлопця. А вона так влучно грава свою ролю, що викликала безперестанку зриви веселого реготу, аж врешті розреготався й він та перестав хвилюватись.

Відвезли його до Володарки та решту дня провели на хуторі.

Уже ввечері в П'ятигорах зайшов Богдан до стайні й вийшов разом з Чаленком у поле.

— Ну, як же ти вподобав Ненадиху? — питав, коли вже відійшли від будинків.

— Ой, батьку! — відповів зворушений Чаленко. — Та ж це таке диво, про яке я навіть ніколи не мріяв. Велике діло робить цей Сліпанський. Якби так по всій Україні розпочати таке діло та вести його так справно, як це він робить, то ми б за десять літ уже стали справжніми господарями на своїй землі й потім у слушну годину легенько отряхнули б із себе чуже павутиння!

— Бачиш, синку, і я так думаю та ось тепер хочу тобі дати відповідь на твоє бажання їхати зо мною до Америки. Я виїжджаю, щоб не тратити дарма часу на засланні, чогось научитись самому й якось, може, ще послужити землякам. А хоча б навіть тільки тому, щоб до дальшої боротьби сил набрати та мого малого загартувати. А чого ж ти маєш з бойового поля втікати, коли ти ще здоров і навіть не ранений? Чи це і одилося б зробити тільки тому, що ворог може надійти та ранити тебе, або й убити? Отже маєш тут мою відповідь і наказ: Завтра рано здаси коні Романові Загородньому, якого я вже згодив, а сам підеш

у Ненадиху з моїм листом до Сліпанського. Там працюєш у нього, поки тебе назад не відкличу. Постарайся за короткий час до всього придивитись і наскільки здолаеш, постараїся зрозуміти підстави системи і способів організації й праці Сліпанського. Тоді вернешся до дому і спробуєш таку саму працю зорганізувати й у нас на місці. Людський матеріял маємо дуже добрий, сам про це знаєш, і повинно це тобі вдатися не тільки в Петроострові та Крамаровій, але й далі в Ерделівці, Веселому Куті та інших селах. Тільки не хапатися, не ступати зразу широко, не зариватись, а поволі, за пляном та вперто, як Сліпанський це робить. І маєш працювати, не покладаючи рук і не жаліючи самого себе, але обережно, щоб якнайдовше вдержатись супроти переслідування влади, що тебе не мине. Старайся так працювати, щоб, коли тебе вже не стане, були приготовані ті, хто далі поведе справу без перерви. І тільки тоді, коли буде загроза, що зашлють тебе, або до в'язниці візьмуть — можеш в Америку їхати. Я тобі випишу потрібні адреси та інструкції. Тоді мене там знайдеш, якщо до того часу не повернуся. Ось тобі моя відповідь і наказ, який маєш точно виконати! Зрозумів?

— Слухаю, батьку! І дай вам Боже добре здоров'я й довге життя! — відповів йому зворушений Чаленко й похилився, щоб поцілувати йому руку, але Богдан не допустив до того й тільки стиснув міцно хлопцеві руку:

— З Богом до праці!

Відвернувшись й пішов у бік дому високий та міц-

ний. А хлопець довго ще стояв на місці, дивився за ним і шепотів:

— Коли б я мав за тебе, батьку, всю мою кров височити до краплі, то ні одної хвилини не завагався б...

X. З М А Г А Н И Я

Надійшов з Krakova лист від Богданового шкільного товариша, інженера Околовича, до якого був звернувся по інформації. У довгому листі повідомляв його Околович, що найближчий пароплав Товариства „Австро-Американа” „Софія Гогенберг”, яким він радить Богданові їхати, відходить з Тріесту 8-го липня. Емігрантів - хліборобів радо приймає бразилійський уряд, дає їм за безцінь на дуже догідні довголітні сплати по двадцять п'ять гектарів урожайної лісової землі. По своїй території перевозить емігрантів залізницею з родинами зовсім безоплатно та дає перших три місяці безпроцентову позику на прожиток, закуп знаряддя та насіння аж до першого жнива.

Було це 12 травня, отже мав Богдан перед собою до від'їзду майже два місяці. Рішив негайно виїхати в Галичину й там побуди місяць або й довше. Хотів зараз їхати до Йоанни, що була саме в П'ятигорах, але над'їхав Старий і Богдан показав йому листа.

— Ex, Богдане! — покивав Старий головою й обійняв брата. — Що мусиш ти виїхати за кордон, це річ безсумнівна, бо хоч тут і спокійно, але влада могла б тебе випадком відкрити. Я все ж таки мав надію, що тобі ота американська гарячка минеться та що по

надумі ти врешті вирішиш перебути критичний час десь недалеко в Європі. Бачу, що надії мої були марні та що ти рішуче хочеш рискувати своїм і своєї дитини життям. Ну, що ж? Коли я тобі не зможу перешкодити, то волію помогти чим зможу. Отже скажи мені, чим би я міг тобі послужити? Може, тобі грошей або чого іншого бракує? Скажи — я все зроблю, що зможу.

— Ні, Старенький! Ні грошей, ні нічого іншого не треба мені. Грошей у мене навіть дуже багато. Зрештою, як я тобі вже казав, я вирішив їхати зовсім без грошей, тільки дорогу оплативши. А помогти ти мені можеш і про це тебе сердечно прошу. Першою отже твоєю послугою мені буде забрати мене сьогодні з тобою до П'ятигорі...

Старий тільки рукою махнув, але зараз же не витримав і розреготався.

— Ти все такий самий легкодух і збиточник! З тобою зовсім не можна говорити поважно!

— Помиляєшся, братіку! Може, це мое перше прохання й не таке поважне, якого б тобі хотілося — хоч таки краще їхати 12 верстов, ніж іти пішки, бо мої коні в П'ятигорах, — але друге мое прохання буде таки зовсім поважне, хоч, може, ти й не зовсім охоче вволиш мое бажання, але дуже тебе прошу, не відмов мені...

— То вже певно ти попрохаєш у мене хустки до носа, бо свою десь подів? — махнув удруге рукою Старий.

— Ні. На цей раз тебе розчарую. Просто хочу тебе прохати таке: поможи намовити мою Йоанну,

щоб вона без великого спротиву згодилася на мій виїзд з Гнатком до Америки. Сам добре знаєш, що тут ніякий спротив не поможе, бо я маю звичай виконувати свої постанови безоглядно. Але немає рації робити з того великого краму, бо це й так не поможе, а спричиниться до багатьох непотрібних прикростей. Вона мусить пам'ятати, який був спротив її батьків, коли я брав її. Але я зумів її взяти й вивезти за кордон, а вона ж була мені тоді властиво чужа. Ну, а Гнатко — це моя дитина, мій товариш, і його задержати мені сам сатана не зможе, не то що Йоася з Бунею! Отже, якщо ти це розумієш, то й поможет мені цю справу спокійно полагодити. Я піду через зелений кордон і не хотів би брати з собою Гнатка, бо як мовляв Суворов: „пуля-дура!” Тому я хотів би, щоб Йоася привезла його мені легально в Галичину, а я його вже там заберу. Йоася тебе дуже поважає й вірить, тому це буде легко зробити, коли захочеш її до того прихилити.

Старий, слухаючи Богданової мови, схилив голову та спохмарів. Коли той скінчив — довго тривала мовчанка. Врешті Старий підвів голову, глянув зворушеними очима на брата й коротко сказав:

— Зроблю так.

Стиснули один одному руки й більше про це не говорили.

Уже сутеніло, коли брати, сидячи один за одним верхи на лінійці, поспішали до П'ятигір. Минули вже яри й лісничівку Воронецького, виїхали з лісу та їхали серед лану високого квітучого жита. Наставав тихий травневий вечір. Деесь далеко сонно на добраніч ку-

вала зозуля, в житі пристрасно накликалися перепелиці, на луці хрипко держав деркач, а в терниках та калинах, що залишилися на ровах по скорчованім лісі, розпочав свої любовні вечерниці соловейко. Падала роса. Кінь звільнив ходу та йшов ступою. Приємна вечірня втома почала обіймати світ...

Старий додержав обіцянку намовити паню Йоанну помиритися з думкою, що Богдан виїде на кілька років до Америки й забере з собою Гнатка. Коли вона почула про „божевільний намір” Богдана, зразу впала в розпуху, кілька днів безугавно плакала, казала, що накладе на себе руки, що не переживе загину коханої дитини, яка напевно не витримає таких тяжких та небезпечних мандрів. Благала Старого, щоб рятував Гнатка від божевільного батька, який завзявся погубити бідну дитину. Тисячі аргументів висовувала проти цієї подорожі, а найбільш нестерпним аргументом для оточення були її невгавні сльози, сльози і сльози... Дуже змарніла, цілими днями пересиджуvala в своїй кімнаті, плакала, зідхала й ламали руки.

Приїхали з хутора Богданові батьки й також заспокоювали її та вмовляли. Але довершила справу Ніна Михайлівна. Взагалі вона мала великий вплив на Йоасю. Енергійна, рішуча, міцна фізично й морально імпонувала пасивній та нерішучій Богдановій дружині.

Вихована й випещена панею Погоцькою, яка все життя намагалася усунути з дороги своєї одиначки небезпеки й труднощі, Йоася звикла сама на себе дивитись, як на якусь ніжну, кволу, але високовартісну істоту, яку всі мають обов’язок любити, жаліти, за-

хоплюватись нею й охороняти від усякого зла. Не дарма ж від самої колиски чула все тільки захоплене мамине: „Моя Йоася, моя Йоася”... Годинами любила оглядати в дзеркалі свою дрібненьку, надзвичайно гармонійну постать, правильне личко, різьблений носик, мінливі сині мов волошки очі, біле мармуркове чоло, маленький ротик і буйні ясні коси. Казали про її красу й повні захоплення погляди мужчин. Усе це зміцнювало її в переконанні про високу її вартість, як якогось неземного явища.

Боялася всякого зусилля, всякої самостійної думки, всякої ініціативи. Привикла ніколи не почувати себе винною в жадних невдачах і тому ніколи не намагалась їм особисто протиставитись.

Коли в її життя, наче весняна буря вдерся Богдан — а вона ж тоді була майже ще дитиною — пірвав він її за собою своєю сильною індивідуальністю й енергією та закрутів у своїм коловороті шалених дум та вчинків. Дивилася на нього, як на божище, піддалася його силі й навіть утікла була з ним із сірої та нудної батьківської домівки в чарівний уявний світ, якого нездібна була зрозуміти, але який поривав її за собою.

У перших літах спільногого їхнього життя опанував він всеціло її паню Погоцьку. Минули вони для Йоасі як якийсь неспокійний, часом чарівно-прекрасний, часом страшний сон, в якому однак вона бачила перед собою непереможну силу свого коханого Богдана, що панує над жахіттям і над красою тих снів.

Але потім прийшли тяжкі переживання, зовсім реальні небезпеки, коли Богдан почав у 1905 році організувати бойову акцію проти влади. Найстраш-

ніші хвилини пережила Йоася, коли одного літнього дня як вихор влетіли на їхній майдан три п'яні розп'ятлані донці з крісами, шаблями та списами. Увірвались у дім під час обіду, грубо з лайкою відіпхнули Могрю, що їм заступила двері; той, що був напереді, не здіймаючи шапки, приступив просто до смертельно переляканої Йоасі і простяг до неї картку з єдиним на ній виписаним словом: „Зеленський”.

— Где он? — вереснув донець, витріщивши на неї нахабні очі й нестерпний сморід горілчаного перегару та часнику мало не звалив її з ніг.

— Його нема вдома, — вимовила побілілими з жаху губами. — Що ви хочете від моого чоловіка?

— Командант карної експедиції потребує його негайно! Де він? Признавайся, бо бачиш ось це?! — і підсунув їй під самий ніс нагайку.

Прибігла пані Погоцька й почала благати донців, присягаючи, що зятя нема вдома, що тільки за кілька днів приїде й негайно зголоситься до команданта. Прибіг кінський отаман, Олекса Третяк, бувший вахмістр. Якось удалося йому уговорити донців, що повірили й поїхали назад до Миколаївки. Ще два рази того ж тижня приїздили й розпитували людей про Зеленського.

А на другий день рано' приїхав Богдан із Шполи.

Бліда як смерть Йоася зустріла його на рундуці: „Втікай! Донці були тричі по тебе вчора. Мабуть, зараз знову приїдуть! Утікай, поки іх ще немає, бо вони вб'ють тебе! Вони мордують людей у Миколаївці!”

А він стояв перед нею якийсь такий, наче загніваний, якого перед тим ніколи не бачила. Звів брови,

ще дав їй кілька коротких питань, скочив на коня, і курява його покрила. Що тоді пережила Йоася — і досі їй страшно згадати. А через годину вернувся Богдан на запіненім коні й весело реготовався. А потім прийшли нічні труси жандармські, постійна тривога, повні жаху ночі. Врешті Богданове заслання на Північ.

Не було вже його при ній, і його вплив на неї послаб. За своєю звичкою, стала вона шукати винного в своїй недолі. І знайшла... Україну! Пані Полоцька з своего боку стала доливати оліви до вогню, плакати, бідькатись над нещасливою долею одиначки й собі нарікала на Україну, і на Богдана, що зав'язав доњиці світ та наготовив таке гірке життя. Витворився відповідний настрій і, коли народилася маленька Юстиня, мати в її появлі бачила вже тільки одну заподіяну їй нову кривду та зненавиділа дитину.

У такім настрою приїхала до П'ятигір. Зустрівшись тут несподівано з Богданом, не могла не піддатися знову його впливові, але тільки частинно. Непереможний жаль до нього, почуття, що зазнає від нього кривди, все дужче й дужче опановувало її, особливо в його неприсутності. А тут іще ця новина! Богдан утік з заслання й тим ще погіршив, на її думку, своє становище супроти влади. Хоче їхати до Америки? Хай би вже їхав, але він хоче забрати з собою дитину! Цим почувала себе ще більше покривджену й це було головною причиною її нарікань та розпуки.

Зразу Ніна Михайлівна гаряче переконувала її, що це її обов'язок їхати разом з чоловіком та дітьми. Не тільки обов'язок, але щастя й радість... Але скоро переконалась, що Йоася зовсім нездібна бачити в тому

ні обов'язку, ні тим паче щастя та радости. Зрозуміла, що і сам Богдан, і його мрії, і все його життя — це такий далекий та чужий для Йоасі світ, що говорити про нього з нею річ зовсім безнадійна. Тоді прийшло Ніні в голову, що саме треба так зробити, щоб Богдан їхав сам, без неї. Передумавши справу, Ніна круто змінила тактику. Замість далі намовляти її до виїзду з чоловіком, почала їй радити залишитись, спочити від усіх дотеперішніх тяжких переживань, побавитись, розважитись... Найтяжче було переконати її в Гнатковій справі. Але й тут Ніна знайшла переконливі для Йоасі аргументи. Переконувала її, що анемічному хлопчикові саме дуже добре послужить зміна підсоння, постійне перебування на свіжім вітрі та багато руху. Батько, звільнившись там від своїх політичних справ, яким усеціло тут віддавався, напевно присвятить багато часу та уваги своєму улюбленому синкові. Вони вернуться з мандрівки обидва здорові й дужі. Здається, найбільш переконливою для Йоасі була увага, що вона ж іще така молода, що мусить відпочити й віджити, що їй треба якнайбільше свободи та якнайменше клопоту та обов'язків і зовсім не личить, щоб вона, що виглядає навіть не як дівчина, а як дівчинка, мала при собі так багато й таких великих дітей. Через пару днів Йоася з виглядом тяжко покривдженої жертви заявила, що дає згоду на виїзд Гнатка з батьком і що готова його привезти в Галичину. Щасливий таким вислідом Богдан негайно почав лаштуватися в дорогу.

Йоася поїхала з Старим в Таращу й потім у Київ, щоб полагодити пашпортові справи. Богдан написав

до знайомого з давніх часів пачкаря під Волочиськими, питуючи, чи застане вдома, коли б незабаром приїхав відвідати його, а сам енергійно зайнявся працею в пасіці, бо хотів перед виїздом зовсім закінчити розпочате переродження бджіл на нову расу.

XI. ПРАВО МЕЧА

Був вітряний день. Із заходу сунули чорні дощові хмари. Вся природа прагнула дощу, бо вже три тижні не було його ні краплі. Богдан перервав працю при вуликах і, сівши в курені, перечитував свіжі привезені батьком з Володарки газети. Підвів голову й побачив, що Гнатко веде когось за руку та щось жваво йому оповідає.

Це був знайомий Зеленських, молодий двадцятирічний Евген Гутвинський, що тепер учителював в одному з сусідніх з П'ятигорами дворів, готовуючи дідичівських дітей до школи. Богдан познайомився з ним у Гуляйполі, потім при нагоді запросив до Байкович на літні ферії разом з іншими незаможніми студентами та учнями. Гутвинський був скромний, спокійний, розумний хлопець, приємний в товаристві. Особливо діти його любили. Здобув собі Гнаткову симпатію й ходили бувало з вудками на риби та раки. Зеленський полюбив його й нераз навіть використовував як кур'єра для перевозу нелегальної літератури. Тепер щиро втішився його відвідинами.

— Учора заїхав до П'ятигор до вашого брата, — казав, привітавшись Гутвинський. — Довідався від

нього, що ви тут і збираєтесь виїхати за океан на ловецькі мандри. З дитячих літ мрію про таку подорож. І от приїхав просити вас, чи не взяли б ви мене з собою? Я був би безмежно вдячний і, може, став би вам у пригоді, як помічник...

— На жаль, я примушений з місця вас розчарувати, пане Євгене, — спокійно, але рішуче відповів йому Зеленський. — Я рішив виїхати сам один без ніякого товариства й помочі. Якщо ви уявляєте мою подорож, як звичайну туристичну прогулку, то дуже помиляєтесь. Моя прогулка буде без усяких вигід і без усяких приємних розваг. Буде вона суворою й тяжкою боротьбою з природою та людьми. Буде повна справжніх небезпек і тяжких фізичних зусиль, до яких ви не будете здібні й не витримаєте їх. А з другого боку, я не матиму ні можливості, ні охоти вами займатись ні помагати вам. Скажу вам коротко: в цій мандрівці я поставив собі завдання пізнати свою власну вартість. Тому не можу брати з собою ні вас ні кого іншого.

— Ах, пане Богдане! Це власне найбільше відповідало б моїм мріям! — гаряче почав Гутвинський. — Я не маю наміру бути вам тягарем, я б вам пригодився...

— Коли ж мені зовсім непотрібна ніяка поміч! Кожна прислуга може мені тільки зіпсувати головне завдання. Я ж вам сказав ясно, що хочу сам власними силами себе провірити. При вашому найкращому бажанні ви б мені тільки заважали.

— Уже тепер нічого не розумію, — сказав збенте-

жений Гутвинський. — Чи вам непотрібна моя поміч, чи боїтесь, що вам заважатиму?

— Ні це, ні те. Просто я собі склав якийсь плян, а тут з'являєтесь ви з пропозицією відкинути цей плян і скласти інший тільки тому, що й вам чомусь захотілося мандрувати. За хотілося? Та й хто ж вам заважає? Мандруйте собі здорові, але чому саме я маю в цій вашій мандрівці участь брати? Хіба ж самі не зумієте?

— Може, і зумів би, — почервонів аж по вуха Гутвинський, — але признаюся, що на самітну мандрівку тяжко рішитись.

— Скажіть мені, пане Євгене: чи ви мусите так як я виїжджати? Чи вам тут на п'яти наступають?

— Того немає, — щиро признався Гутвинський. — Просто, я ще досить молодий і думаю, що така подорож багато б мене навчила.

— Але ж ви не скінчили середньої школи?

— Ні. Мене вигнали з вовчим білетом за шкільний страйк.

— Отже передусім треба школу кінчати.

— Мені ж того не вільно...

— Не вільно в російській державі. І в мене був та-кий самий вовчий білет і тому я вчився за кордоном.

— Щоб учитись за кордоном, треба мати хоч малу поміч з дому. А я не тільки того не маю, але ще мушу помагати молодшій сестрі, яка ще в школі, а частинно й батькам.

— І помогаете?

— Так. Половину того, що заробляю, віддаю їм,

а другу відкладаю на оплачення подорожі за океан.

— То ви вже давно за океан збираєтесь?

— Уже два роки. І маю вже на шифкарту.

— А хто ж тоді буде помагати вашій сестрі, як ви поїдете?

— Думаю, що там зароблятиму і на сестру, і на батьків, і на себе, щоб, повернувшись, науку скінчити.

— Ого! — Богдан пильно придивився до нього. — І ви думаете, що це вам удастся?

— Я того певен. Вже пару літ я студію умовини європейської еміграції в Бразилії. Там легше такому як я заробляти.

— То чому ж не поїхали досі?

— Поїхав би й так цієї осени. Але почувши, що ви ідете, звернувшись до вас, думаючи, що краще нам обом буде їхати разом.

— Може, вам, але не мені. Врешті я й так удвох іду з Гнатком.

— Татку! Чому ти не хочеш узяти з нами пана Євгена? Чи ти його не любиш? — вмішався Гнатко, який увесь час пильно прислухався до розмови.

— Тому, синку, що нам не треба няньки та й ми самі нікого няньчати не хочемо.

— А чи в Америці раки є?

— Певно, що є, хоч не такі як наші. А чому ж це гобі захотілось американських раків? — усміхнувся Богдан.

— Ну, бо ми б ходили з паном Євгеном на раки, коли ти не матимеш часу, як і в Байковичах.

— Саме й це я хотів сказати, — знову почав Гутвинський, — що ви, пане Зеленський, сумніваєтесь, чи

я пригодився б вам і думаєте, що заважатиму вам. А я хотів би представити цю справу ще й із іншого боку: ви нічим не ризикували б, бо я вперед даю згоду без ніякого спротиву й негайно піти геть на перше ваше бажання, подруге — так, як мені здається, дуже важливо мати від вас пораду, а може, і оборону в небезпеці, так і вам було б добре, коли б ви мали під рукою віддану вам людину, яка могла б — як каже Гнатко — хоч на раки з ним піти, коли ви чимось іншим будете зайняті. Може трапиться і якась недуга або щось інше. Скажім, що ви якийсь час не могтимете товарищувати з Гнатком і тоді я міг би заступити вас. Дуже прохаю вас подумати над цим. З свого ж боку я готовий вам присягнути, що все зроблю, щоб вам не заважати і щоб ви були вдоволені з мене.

Гутвинський дивився з надією в Богданові очі.

— Татку! Візьми пана Євгена! Мені веселіше буде, коли він поїде з нами, — піддержував Гнатко свого друга.

Богдан мовчки похилив голову. Раптом устав перед ним в уяві образ, що на хвилину скупчив на собі всю його увагу. Ось позаплутувана ліянами буйна гущавина тропічного лісу, під велетенським деревом лежить він сам мертвий. Поруч бліде Гнаткове личко з широко відкритими очима. Візія тривала тільки одну мить, але потрясла ним до глибини. Здригнувшись, підвівся з місця, пересунув рукою по очах і нервово засміявся.

— Пане Євгене! — глянув йому пильно в обличчя.
— Ви сказали таку річ, яка зразу мене переконала.

Я згоден узяти вас з собою. Але мушу поставити вам одну дуже сувору умовину, а ви мусите над нею добре подумати, поки скажете: згода! Я можу взяти вас з собою тільки „на праві меча”. Це значить, що ви зовсім добровільно зобов'яжетесьувесь час перебування зо мною в подорожі без застережень і без ніякого спротиву підлягати всім моїм наказам. Не матимете права ні в чім, в найменшій речі виявити супроти мене непослух і не матимете права без моєї згоди відійти від мене. З другого боку, я не матиму обов'язку вам пояснювати своїх вчинків та наказів. На кожний спротив, чи непослух матиму право зареагувати так, як той, що має над вами „право меча”. Чи розумієте мене? І я вас наперед впевняю, що коли б щось подібне трапилось, безумовно скористаюся тим правом. Сьогодні не давайте мені відповіді. Відповісте за три дні, в неділю. Але добре передумайте цю справу, бо тут немає жартів!

Грозою повіяло на Гутвинського від тих слів. Гнатко подивився на батька здивованими й переляканими очима й мимохіт дужче притулився до Євгенового боку.

— За що ти гніваєшся на пана Євгена, татку? Що він тобі зробив?

Богдан раптом вибухнув так добре знайомим Гнаткові, щирим реготом.

— Не тільки не гніваюсь, але, навпаки, тішуся й дуже радий, коли бачу, як ви обидва любите один одного!

— А чому ти так на нього кричав?

— Тільки жартома, синку! — сміявся далі Зелен-

ський. — Я хотів побачити, чи він злякається, коли так заговорити до нього, бо якби був злякався, то навіщо б нам здався такий полохливий товариш в Америці?

— Ага! То ти вже годишся взяти його з нами?

— Це вже не від мене залежить... А ось іще хотів вас запитати, пане Євгене, — звернувся знову до Гутвинського, — як там у вас стрілецька справа стойт? Бо в такій мандрівці справа хуткого і влучного стрілу має першорядну вагу.

— Це я дуже добре розумію й увесь час не занедбую вправи. Розуміється, навіть не мрію, щоб з вами зрівнятись, але мені здається, що незгірше стріляю так кулею як і дробом.

— Татку, ходімо стріляти! — підхопив улюблену нагоду Гнатко. — Побачимо, хто краще ціляє!

XII. З Е Л Е Н И Й К О Р Д О Н

Тепер уже події покотилися швидко. Пані Йоанна вернулася з Києва з закордонним пашпортом і вже за два дні виїхала з дітьми в Галичину до Дрогобича, де жили дві заміжні Богданові сестри. Там мали зустрітися з Богданом, що через кілька днів наспіє через зелений кордон. Богдан з Гутвинським також уже покінчили всі свої справи й визначили свій від'їзд на четвер, 6-го червня. Лагодилися перейти кордон поміж Дружкopolем і Стояновом, бо в Горохові жив родич Гутвинського, учитель, що добре знався з місцевими пачкарями й обіцював улаштувати легку й недорогу переправу.

Богдан відкликав Чаленка з Ненадихи і сказав йому наготовити коней, якими мали від'їхати на залізничну станцію до Манастирищ на лінії Христинівка — Вапнярка. Тоді Чаленко поїде далі на Соколівку, Буки та Звенигородку додому, до Байкович.

У четвер виїхали з хутора запряженим чвіркою каштанів повозом пані Зеленська з Богданом і Ніною, а пан Северин провів їх пів дороги до П'ятигір своїм Орликом.

А коли по сніданку в П'ятигорах курява покрила від'їжджаючих Богдана з Гутвинським, Ніна притулилася до Богданової матері й гірко заплакала...

— — — — —

Пів дня просиділи Богдан і Гутвинський у душній жидівській хаті в Дружкopolі, куди приїхали з Горохова за порадою й вказівками Євгенового свояка.

Уже смеркало, коли появилися два пачкарі. Привели з собою восьмеро коней, понакидали нашим мандрівникам селянські свити, сказали брати по парі коней і так рушили містечком пара за парою поволі ступою, начебто коней ведуть на нічне пасовисько.

— Якби зустріли стражників, то не обзвивайтесь до них, коли б навіть про щось питали. Вже я сам з ними поговорю, — сказав старший пачкар і поїхав попереду.

Вулиця була майже зовсім порожня й так спокійно переїхали до кінця містечка, коли врешті таки зустріли стражника. Тоді молодший пачкар, що їхав по заду, наїхав своїми кіньми просто на Гутвинського й зашипів до нього люто:

— Окуляри, паничу! Окуляри скиньте!

Тільки тепер помітив Зеленський, що селянський нібито парубок у свиті наопаш поблискуює біноклями на носі. Гутвинський хутко зірвав їх з носа й саме в час упхнув їх у кишеню, бо вже минали стражника, який би певно немало здивувався, побачивши такого парубка в окулярах.

За селом з'їхали з дороги й спроквола проїхали луками зо три верстви аж під якийсь лісок. Там позлазили з коней та пустили їх спутаних на пашу. Так пасли до півночі, коли старший пачкар пішов на розвідку в бік ліска, де мав бути кордон. Не було його з годину.

— Чого ж він так довго? — питав нетерпляче Богдан молодшого.

— Приглядається, де через кордон зручніше буде махнути, — відказав той спокійно.

— А як так протягнеться до ранку?

— То вернемось додому й будемо завтра знову пробувати. Ми переводимо чесно й без риску. А так необачно, то й у халепу можна вскочити.

Урешті показався старший пачкар.

— Ну й що?

— Не дуже добре. Якщо боїтесь, так, може, краще на завтра перекласти, бо там у них не зовсім спокійно. Сновигають чогось межею, мов би на когось ждуть.

— Нікого я не боюся. Веди!

— Ну, так ходім. Але обережно, не обзвиваєтесь та тихо ступайте, — сказав пачкар і пішов уперед.

Увійшли до рідкого чагарника. Дуже поволі посувувалися вперед, часто зупиняючись. Пачкар ішов

наперед, похилений, присідав за кущами, наслухував.

Почувся кінський тупіт. Хтось їхав ступою. Пачкар припав за кущем до землі, показуючи знаками, щоб і вони зробили те саме. Тупіт наблизався. Виринула невиразна тінь вершника, що переїздив зовсім недалеко перед ними.

— Це кінний стражник, — майже нечутно зашепотів пачкар Богданові в саме вухо. — Іде самим кордоном. Як мине нас — треба вам іти отак просто, — показав рукою напрям. — Минете межу, то вже буде австрійський бік. Там буде зорана нивка. Перейдете ріллею впоперек і вийдете на луку і, нікуди не повертуючи, перейдете пів гін лукою аж до ліска. З правого боку будуть високі осокори й під ними хата з клунею. Застукаєте у вікно та скажете господареві: „від Хведора”. Він уже вас прийме й переночує, а ранком або відвезе возом або заведе до Радехова. Звідтіль уже поштою поїдете до Камінки Струмилової й далі до Львова, чи куди самі захочете. Ну, вже йдіть з Богом, та поспішайте, бо зараз може інший надіїхати або патруля надійде!

Богдан стиснув руку пачкареві, дав йому ще одного карбованця на могорич і рушив уперед. Вийшли на чисту галяву. Тут уже не було кущів і не було за що ховатись, отже йшла обидва поруч себе спокійною хуткою ходою.

Тільки ступили на вузьку доріжку, що нею тільки-що переїхав кінний стражник, як почули зовсім неподалеку ліворуч різкий оклик:

— Стой! Кто ідьот?

Мовчки додали ходи й увійшли на ріллю.

— Стой, гаварят тебе! Стрелять буду! — заверещав той самий голос уже нетерпляче, і почулося ляскання крісового замка.

— Бігом віддалік! — впівголос скомандував Богдан і пустився бігом через ріллю. Побіг і Євген, намагаючись держатись трохи віддалік збоку.

Бахнув стріл. Гутвинський спіткнувся на груду й упав ниць. Зеленський присів до землі й глянув у темряву поза собою, але нічого не міг добачити. Заєорчав свисток. Десь віддалік ізбоку почувся тупіт коня, що чвалом надбігав межею. Блимнув вогник крісового стрілу й боком свиснула куля. В ту ж саму мить віддав Богдан просто на той вогник два стріли з бравнінга і скочив до Гутвинського, що вже звівся на ноги.

— Де ранений? — спитав коротко, хапаючи його під руку, щоб вести далі.

— Я не ранений, — відповів той, важко дихаючи.

— Я впав, бо спіткнувся...

— Бігом за мною!

Богдан пустив його руку й побіг уперед.

Минули ріллю, вибігли на луку й поставали задихані.

— Тут уже безпечно. Аж сюди не насміляться гнатись, — казав стиха Богдан, віддихаючися. — Але що це ви, пане Євгене, падаєте, коли вас куля минула? А я вже хотів мститися за вас і тому стріляв.

— Я недобачаю вночі, а до того ще й окуляри свої тоді сховав, — виправдувався засоромлений Гутвинський. — Ну й перевернувся через скибу, несподівано ступивши в борозну.

— Отже самі бачите, що я тоді не помилявся, коли не хотів вас брати з собою, — напівжартома зауважив Зеленський. — Ви ж уже в першій потребі поводитесь неправильно. Переодягнений за сільського парубка, забуваєте зняти окуляри. А коли вже мінула потреба вдавати селянина і греба добре бачити та під ноги дивитись, то знову ж забуваєте окуляри надягнути і примушуєте мене стріляти у вашій обороні, коли це не було потрібне.

Рушили далі й Богдан почав знову стиха говорити:

— Треба вважати, щоб не нарватись на австрійських митників — їх тут жартома звуть „теребилюльками”. Правда, вони звичайно сплять уночі й не люблять забагато трудитись, але могли б на стріли надійти. Нічого вони нам не можуть зробити, але все ж краще не зустріватися з ними при самім кордоні.

Дійшли до ліска, про який говорив пачкар. Почало вже трохи розвиднітись і вже можна було пізнати праворуч обриси високих осокорів та стрімку стріху клуні під ними. Повернули в той бік, але ще не дійшли до пачкаревої хати, коли їм назустріч заманячіла якась постать.

— Хто це? — почули неголосне питання.

— Від Хведора, — так само стиха відповів Богдан.

До них підійшов старший чоловік з обголеним обличчям та погаслою люлькою в зубах. Мовчки подав їм руку.

— Слава Ісусу Христу! — привітався галицьким звичаєм Богдан.

— На віки слава Богу! — відповів пачкар і додав

нишком: — Заведу вас у стодолу на сіно. Там спочинете. Тільки прошу тихо поводитись, бо сьогодні в мене наш жандарм ночує. Тому я й вийшов назустріч, щоб не стукали у вікна. Коли рано збудуся жандарма, то заведу вас до Радехова. А може, ви перекусили б з дороги?

— Дякую. Найохотніше полягаємо спати.

— Чи то за вами москалі стріляли? — спитав іще пачкар.

— Чув я стріли, але за ким стріляли, не знаю, — відказав йому Богдан.

Господар увів їх до клуні. Було знати, що сподівалися гостей: в засторонку на сіні розіслані були ветери з грубого полотна та дві чисті подушки. За хвилину наші мандрівники вже спали на сіні міцним сном стомлених людей.

Уже було коло шостої рано, коли Богдана збудили два чоловічі голоси під клунею. Виглянув щілиною в стіні. Пару кроків від нього стояв австрійський жандарм з попідкручуваними вгору вусами, з завішеним через плече крісом, в твердім чорнім капелюху, з якого спливав йому поза вухо жмут блискучого півнячого хвоста. Перед жандармом стояв господар.

— Не чули, кажете, стрілянини? — питав жандарм.

— Я так міцно спав цієї ночі, що нічого не чув. Адже і пан спали й не чули, — відповів той.

— А як ви рано встали, то не бачили яких підозрілих людей, щоб з того боку йшли?

— Не бачив, прошу пана. Бігме, не бачив. І чи про тую стрілянину правда, не знати. Може, тому зо сну причулось, що панові сказав...

— Ну, вважайте ж!

Жандарм суворо глянув на пачкаря.

— Якби ви щось підозріле завважили, зараз мені маєте зголосити.

— Ая! ая! — поквапно закивав головою пачкар.

Жандарм недбало підняв руку до капелюха.

— До побачення!

— Хай пан ідуть здорові.

Господар пішов ще трохи за ним. За пару хвилин вернувся. Немолода жінка, мабуть, пачкарева дружина, внесла до клуні глечик кислого молока, дві тарілки й ложки. Хутко застелила чистим настільником бочку під стіною, підсунула до неї два низькі стільчики, а господар уніс миску з водою й рушника.

— Може, вмієтесь та поснідаєте, а я тимчасом приготую коня й візок, — сказав неголосно. — Жандарм уже відійшов, але вернувся, бо йому хтось на селі сказав, що була вночі стрілянина на кордоні, але я його позбувся. За пів години можемо їхати.

Біля дев'ятої ранку були вже в Радехові й зупинилися в ринку, де стояло кілька селянських возів з випряженими кіньми.

Перед поштовим урядом стояла каретка, що возила пошту до Камінки Струмилової й далі до Львова. Напереді під будкою біля возія були два платні місця для пасажирів. Була саме субота, жиди шабасували й обидва місця в каретці були вільні. Від'їжджала за годину. Богдан хотів купити квитки, але на пошті не приймали в нього московських рублів, тому пішов за пачкаревою вказівкою до жида, що міняв гроши. Жид здер за зміну десяти рублів аж п'ять корон, нахабно

запевняючи, що в суботу міняти гроші це великий гріх і нізащо нікому він не розміняв би навіть і по такому курсі, але має м'яке серце й не може відмовити, коли його просить „такий пан, що є в потребі”. Однак Богдан не виявив ніякої вдячності й вилася жида. Той прийняв це досить добродушно й зауважив з усмішкою: „Пан собі люблять з бідного жидка по-жартувати...”

Вертаючись, помітив Богдан австрійського митника, що дуже поволі їхав ровером у бік Гутвинського, який стояв при пачкаревому возі, та жандарма, що йшов за митником з крісом на плечі. Додав ходи й зійшовся з ними при возі.

Митник сплигнув з ровера і, салютуючи, спитав чимно по-польському:

— Вибачте, чи ви з Росії?

— Не йнакше, — свободно відповів по-українському Богдан, весело глянувши на збентеженого Гутвинського. — Ніяких речей із собою й нічого до митної оплати не маємо.

— А де ви переступили кордон?

— Там, — махнув Богдан недбало рукою в бік кордону, не показуючи властиво ніякого напрямку.

— Але в котрім саме місці?

— Цього вам точно не зумію сказати, бо переступили ми кордон уночі, а місця нам тут незнайомі.

— А чому ж ви не зголосилися в митнім уряді? То ж не вільно так, як хто хоче й де хоче переступати кордону.

— У митнім уряді ми не зголосилися, бо, як я вже вам сказав, нічого не маємо з собою до оплати. А що

не вільно переступати кордону, то вперше від вас чую.

— А як же, — вів своє далі тоном лагідного до-кору. — Це ж непорядок, і ми мусимо вганятись за вами, щоб переконатись, чи не маєте контрабанди.

— Ну, вганятись належить до ваших обов'язків і за це вам платять, — усміхнувся Богдан. — Я ж не маю охоти помагати вам у цьому безплатно.

Зеленський навмисне піджартовував з „теребилульки”, бо знов доброе, що, за тодішніми австрійськими законами, не було кари за перехід кордону й не треба було мати на це дозволу. Вільно було задержати тільки кримінального злочинця та й того не можна було без постанови суду видати державі, з якої втікав. Усім іншим людям, що переходили кордон, можна було перебувати, де хотіли, і можна було їх вислати за межі держави тільки тоді, коли б уже в Австрії вчинили якийсь злочин. У ті часи на всьому світі за-кордонний пашпорт та візи обов'язували тільки в трьох державах: в Росії, Китаю й Туреччині.

„Теребилульку” трохи бентежив Богданів жартівливий спротив, але тут вмішався в справу жандарм, що стояв обік.

— Прошу панів дати легітимації! — звернувся коротко суворим урядовим тоном.

— Прошу дуже! — Богдан подав йому звичайний внутрішній російський пашпорт, кивнувши на Гутвинського, щоб і той зробив те саме.

Жандарм переглянув представлені документи й уклав їх до шкурятяної торби при поясі.

— Це не вистачаючі легітимації. Треба мати за-кордонні пашпорти. Прошу панів зо мною.

— А це ж куди? — спитав Зеленський.

— На станицю. Там вияснимо справу! — коротко відповів жандарм.

— Пане жандарме! — звернувся до нього Зеленський уже без усмішки. — Попереджу вас, що ви натрапили на такого, який добре знає обов'язуючі в цій країні закони й зуміє оборонити своє право. Можете нас запросити на станицю, коли вам справа неясна або не вмієте читати представлених вам документів, але безпідставно арештувати нас не маєте права. А відбір документів рівнозначний з арештом. Прошу звернути документи й тоді підемо з вами, бо йнакше прийдеться вам ужити сили й як наслідок відповідати за надужиття влади.

— Прошу мене не навчати! — відповів той сердито. Але бачив, що Зеленський не рушається з місця й дивиться на нього з іронічною усмішкою, звернув пашпорти й сказав у друге: — Прошу за мною!

Богдан заплатив пачкареві за підводу й пішли на жандармську станицю.

По дорозі Зеленський свободно та так, щоб кожне слово було чутне жандармові, пояснював Гутвинському, що вільно, а чого не вільно робити жандармам, хвалив прекрасну організацію австрійської жандармерії, особливо підкреслюючи відому справність та непідкупність австрійського жандарма. Закінчив свої інформації тим, що при дуже широких правах, наданих законом жандармерії, майже нема в австрійській жандармерії зловживання влади, бо в таких випадках той, що зловжив владу, підлягає тяжкій карі.

Так дійшли до станиці й увійшли в середину. У вар-

тівні застали ще двох молодих жандармів, що пили чай. На Богданове привітання, попідводилися з місць і, чемно відповівши, просили гостей сіdatи. Той, що їх привів, кудись вийшов.

Присутні жандарми не звертались з ніякими питаннями. Зеленський свободно розмовляв з ними про погоду, коли раптово розчинилися двері й у вартівню хутко ввійшов старший жандарм, може, командант станиці. Рябе від віспи обличчя, нахабно витріщені очі та високо, майже під самі очі, закручені тонкі на-восковані вуса.

— Що це? — вереснув по-польському, вирячившись на Богдана. — На підставі якого права ви перейшли без дозволу кордон? Я вас негайно арештую й видам російській владі!

Зеленський звівся з місця. Сувора борозна переворала йому чоло й сказав стиха по-українському:

— А тихше не вмієш говорити, пане жандарме?

— Що значить тихше? — відповів різко, але наполовину знижуючи голос. — Ви не маєте мене вчити, як маю говорити! Ви будете зараз арештовані й відслані на російський кордон!

— Слухай! — продовжував далі Богдан, дивлячись йому просто в очі. — Силою можеш це зробити, але знай, що мене там зразу не повісять і я зумію спитати твою владу, чи мав ти право так зробити?

— Що за ти? Що за ти? — злісно затупотів жандарм ногами. — Яке ви маєте право так до мене звертатись?

— Бо на „ви” треба собі заслужити, — відповів йому Зеленський, — а ти не заслужив.

Відвернувся до нього плечима й сів на стільці, поглядаючи з веселим усміхом на стурбованого Гутвинського.

— Дивіться, який мудрий! — почув за собою заввагу збитого з пантелику суворого комandanта. Грюкнувши дверима, комandanт вискочив з вартівні.

— Дурень! — спокійно стверджив Зеленський і знову повернувся обличчям на кімнату, поглядаючи веселими очима на обох молодих жандармів, що стояли під стіною й дивилися на Богдана з симпатією й пошаною.

— Думаю, панове, — звернувся до них, — що ваш старший товариш тільки через якесь непорозуміння займає це становище, бо не видно в ньому кваліфікації навіть на магістратського служку, а вже ні в якім разі на комandanта станиці.

Ще більше збентежились і не знали, що відповісти. Врешті один з них, зовсім несподівано для Богдана та, мабуть, і для себе самого, запитав:

— Може, панове вип'єте чаю?

— О, саме так треба було з нами зразу говорити! — щиро засміявся Зеленський. — Дуже прошу! З охотою звогчимо собі горло по таких сухих розмовах.

Жандарм вибіг з вартівні й за хвилину вніс дві склянки свіжого чаю, поставив на столі, підсовуючи два стільці та запрошууючи гостей.

Увійшов перший жандарм, що їх привів сюди, глянув з докором на молодших товаришів, мабуть, за чай, і досить членно звернувся до Богдана:

— Представлені вами документи не вистачаючі,

і ми мусимо відставити вас до Камінки Струмилової до старства. Вам це буде навіть по дорозі. Вже замовлена повозка. Ви заплатите чотири гульдени й негайно пойдемо.

Зеленський, сміючись, заперечив:

— Якщо маєте нас відставляти, то вашим, а не нашим коштом. Не маю наміру платити за повозку.

— Не можемо вас до того примусити, але в нас на підводу немає кредитів. Якщо не схочете заплатити, то мусітимете йти пішки. А нашо це? Дорога далека; чому маєте за чотири гульдени збивати собі ноги?

— Нам була б це тільки приємна туристична прогулянка, — засміявся Богдан. — Маємо відповідне взуття й не маємо ніяких речей. Але вам, мабуть, гірше буде, бо і чоботи, бачу, на таку спеку занадто важкі, і кріс, і ранець...

— Е, ви тільки жартуєте! — примирливо казав жандарм. — Хіба ж ви й справді схотіли б за чотири гульдени йти так далеко? Врешті я поторгуюся з жидом, може, що уступить.

За якийсь час повернувся.

— Ну, ледве вговорив жида, — сказав. — Повезе за два гульдени!

— Це мені зовсім не цікаво. Я ж вам сказав, що не заплачу ні одного гроша.

— Хіба ж вам шкода навіть два гульдени? — майже жалібно сказав жандарм. — То дайте хоч одного гульдена, прошу пана! — і вичікуюче дивився Богданові в очі.

— Просите? Це зовсім щось інше! — засміявся

Богдан. — Треба було зразу так казати, то я б вам і чотири гульдени не пожалів дати. Бо, бачите, я на накази тверде серце маю. Але коли вже стало на одному гульденові, то нехай і так буде.

Кинув срібного гульдена на стіл.

XIII. ВЕЛИКА РИБА

До Камінки заїхали на першу годину, але не застали старости — виїхав до Львова. Прийняв їх заступник комісар Соммер. Пробував і він повчати наших друзів про каригідність переходу кордону без дозволу, але хутко зорієнтувався, що їх тим не залякає й почав інакше. Запитав, куди йдуть, скільки мають грошей, і поцікавився, чи мають тут у Галичині знайомих, які б ствердили тотожність їхніх осіб.

Богдан відповів йому на всі питання. Йдуть до Америки, мають при собі двадцять золотих рублів і чотирнадцять корон. У Галичині мають чимало знайомих поміж поважними й відомими людьми. Кажучи це, поклав на столі гроші. Комісар почислив їх і відложив набік укупі з їхніми документами.

— Що ж це, кажете, що йдете до Америки, — сказав, недовірливо дивлячись на Богдана. — І хто ж може повірити, що ви вибрались у таку подорож із двадцятьма рублями?

Богдан відповів:

— Це саме повинно служити доказом нашого повноліття й передбачливості, пане комісаре, коли при

нічнім переході кордону не маємо при собі більших грошей.

— А за що ж поїдете до Америки?

— За гроші попереду переслані до одного з львівських банків, пане комісаре, — всміхнувся Зеленський.

— Добре. А хто тут може підтвердити вашу totожність?

— У Камінці Струмиловій, мабуть, ніхто, але, скажім, хоч би й мій швагер, інженер Маріян Виджигойський у Дрогобичі.

— Прошу дати його адресу.

Записав собі подану адресу.

— Ну, то от що, панове! — звернувся знову до наших мандрівників. — Ви вільні й можете відійти. Негайно вишлю депешу до Дрогобича і, мабуть, на вечір надійде відповідь. Прошу зголоситися завтра на десяту годину рано в старостві і, якщо від інженера Виджигойського прийде підтвердження, що вас знає — не будемо робити ніяких труднощів під час перебування вашого на терені Австрії. До того часу задержую документи й гроші.

— I водночас запрошуєте нас до себе на обід, вечерю й нічліг, пане комісаре? — спитав Зеленський.

— Як так?

— Зовсім природно. То ж, задержуючи всі наші гроші, мусите нас нагодувати й переночувати, бо ви є єдиним нашим знайомим у цім місті, а маю підстави сумніватись, щоб зовсім чужі люди захотіли нас гостити безплатно.

— Ax, правда! — збентежився комісар. — Я й не

подумав про це. Отже звертаю вам чотирнадцять корон. Чи вистачить?

— Вистачить. А не забудьте надати депешу, пане комісаре.

— Негайно висилаю возьного на пошту. До побачення.

— Ну? — спитав Богдан Гутвинського, коли вийшли в коридор. — Що маємо робити до завтра в цім містечку? І чи вишлють вони депешу? Поліції ніколи не слід на сто відсотків вірити. Заждім тут і провіримо, чи піде депеша.

За кілька хвилин з кабінету комісара вийшов возний і попрямував до містечка. Пішли за ним. Бачили, як при поштовім віконці надав він депешу до Дрогобича.

Ще коли входили на пошту, розминулися в дверях з якимсь широкоплечим німецького типу добродієм. Здалось Зеленському, що його звідкілясь знає. Почав тепер пригадувати, хто б це міг бути, і таки пригадав. Та ж це інженер Рібенбавер. Не був з ним особисто знайомий, бо він скінчив львівську політехніку на рік перед приїздом Зеленського до Львова на студії. Але брат Остап багато оповідав йому про Рібенбавера, як про видатного студентського діяча, який збудував Дім Техніків при вулиці Ісаковича, і колись показав його здалека Богданові.

— Прошу мені сказати, — звернувся до урядовця в віконці, — чи знаєте ви інженера Рібенбавера?

— Був тут перед хвилиною.

— А що він тут у Камінці робить?

— Тут живе, — ввічливо відповів урядовець. — Будує залізничну лінію до Стоянова.

— Чи не могли б ви дати мені його адресу?

Урядовець назвав вулицю й число дому.

Богдан звернувся до Гутвинського: — Хоч і не знаю його особисто, але він товарищував з моїм старшим братом у львівській політехніці. Ми з братом досить схожі один на одного. Попробую, може, вдастися.

Не застали його вдома, але вертаючись на ринок, зустрілися око в око.

— Не пізнаєте, колего? — спитав Богдан, здіймаючи шапку.

Рібенбавер теж зняв капелюха, але по його обличчі було видно, що не пізнав.

— Корч-Зеленський з львівської політехніки, — підказав йому Богдан.

— Ах, правда! — втішився той, сердечно потрясаючи Богданову руку. — Так ви змінилися за цих майже десять літ! Що вас загнало в наші сторони, колего?

— А це ми з товаришем Гутвинським перебуваємо тут в австрійській неволі й дуже тішимися, вас зустрівши. Може, нас звільните, — весело сміючись, відповів Зеленський.

— Як це в австрійській неволі?

Зеленський коротко оповів йому свою пригоду й те, що старство надало депешу до Дрогобича, щоб ствердити їхню тотожність.

— Ха, ха, ха! — реготався Рібенбавер, аж йому слози виступили на очах. — Це цікаво, що саме мені

припадає честь звільнити вас з „австрійської неволі”! Дуже, дуже радий! Ходім до каварні, нап’ємося кави й я вам дам записку до староства. Правду кажучи, і моя записка тут непотрібна. Я тут, у цій дірі, велика риба, і поки вип’ємо каву, вже там не тільки будуть про це знати, але будуть надумуватись і радитись, як мають вийти з цієї халепи, щоб на них такі високі достойники, що з самим Рібенбавером каву п’ють, не дуже прогнівалися за те, що нікчемний комісарчик Соммер насмілився не вірити їхнім словам!

Випили каву, весело й приязно побалакали про ніщо, як звичайно буває поміж мало з собою знайомими шкільними товаришами, які по довгих літах зустріваються на коротку хвилину та яких нічого не в’яже крім далеких спогадів. Рібенбавер дав записку до староства, і наші друзі попрямували до уряду. По дорозі зустріли Соммера, що поспішав туди ж. Він ішов здалеку вклонився й хутко підійшов привітатись.

— Власне здобули ми певне підтвердження нашої тотожності, пане комісаре, — почав Зеленський, але той перебив йому дуже чемно:

— Уже знаю про це! Дуже, дуже мені прикро, що вийшло таке неприємне непорозуміння. Прошу нам ласково вибачити й зрозуміти, що службові обов’язки...

Богдан запевнив його, що не гнівається, і забрав документи й гроші. Пополудні від’їхали вони до Львова.

Гутвинський залишився у Львові, а Богдан у неділю рано вже був у Дрогобичі, де застав паню Йоанну з дітьми.

XIV. Ч У Ж И Й С В I Т

У Дрогобичі здалося Богданові, що попав у якийсь вир. У домі Виджигойських була якась гарячкова атмосфера. Всі говорили про робітничу справу, про боротьбу з капіталізмом, про визиск робітничої кляси.

Інженер Виджигойський, чоловік наймолодшої Богданової сестри, мав у Бориславі власну хемічну ляботорію, робив якісь поміри змаганими в різних фірмах нафтової кип'ячки, організував товариство експлуатації земляного газу і в той же час був голосним соціалістичним діячем та вибраним головою управи Дрогобицької Каси Хворих.

Зразу ж засипано Богдана відомостями про якусь дуже складну політичну боротьбу з усікими „буржуазними кліками” в Бориславі та Дрогобичі, про знамениту перемогу пролетаріату, який зумів дістати виключно в свої руки Касу Хворих, таку важливу станцію, таку, можна сказати, „твердиню на фронті боротьби за робітниче право”. Якісь „чорні мафії” дозволяють собі плюгавити добре ім’я Виджигойського, але він внесе судовий позов і так їх навчить, що попам’ятають! Верескліви погрози та голосне самохвальство Виджигойського дуже немило вражали Богдана. Просто не пізнавав у цьому надутому, з витрішкуватими очима добродієві милого й убогого давнього товариша з політехніки. Надто часто й голосно були повторювані в цьому домі слова: чесність, безінтересність, посвята, жертовність для ідеї, а поруч з тим:

гульдени, корони, мільйони, визиск, надмірні доходи, „ми їх навчимо”, „ми ім покажемо” і т. д.

З'є це вражало Богдана немило та родило підозріння, що тут просто робиться тепер дуже енергійно кар'єру на модному соціалізмі. Бо, з іншого боку, Богдан помітив, що Виджигойський водночас хитро й зовсім не по-соціалістичному організує свої власні підприємства і проявляє при тому не тільки широкий розмах, але й велику ініціативу та впертість, які звичайно відзначають майбутніх мільйонерів. Навіть коли, оповідаючи Богданові про великі перспективи розвитку експлуатації земного газу, вимовляв слово „мільйони” — його цибулясті очі застелювали легка мрійлива імла розкошування самим звуком цього слова.

Пополудні прийшов до Виджигойських новий по соціалістичній перемозі директор Каси Хворих, їхній приятель, знаменитий Фелікс Кон*), з великою кошлатою бородою, розкуйовдженим довгим волоссям, неохайно одягнутий, роблено-добродушний, типовий московсько-жидівський революційний діяч старшого покоління. Був прийнятий як найближчий своєк.

Прийшов з двома своїми дітьми: двадцятилітньою Леною та п'ятнадцятилітнім Колею. Лена дивиться на світ з височини своїх „поступових” поглядів. Визнає „свабодную любоф” і вважає, що шлюбне подружжя принижує жіночу гідність. Коля добре відгодований, оброслий салом жидок з затуманеними, солодко усміхненими, хитрими й розпусними очима та вогкими губами, пожирав неймовірні кількості всякого роду со-

---

*) Пізніший член большевицького уряду в Києві.

лодошів. Поміж собою й з батьком говорили вони виключно по-московському.

На цім кагально-соціалістично-гешефтярськім тлі, де говорилося або про боротьбу кляс з погляду інтересів опанованої „робітничими” руками Дрогобицької Каси Хворих, або про ціни на нафту, бензину, газ, різким дисонансом відбивалася особа молоденької гарненької пані дому, що намагалася надати йому характер культурного родинного гнізда, повного тепла й сердечної гостинності. Сіла до піяніна, заграла кілька народніх пісень, приспівуючи невеликим, але мильним голосом. До неї прилучився Богданів баритон та Йоасине сопрано, і попливли, чергуючись, галицькі „Ой, вишеньки-черешеньки” з наддніпрянськими „Чи я в лузі не калина була” і ін.

Спів привабив увагу решти компанії, яка з’юрбилася біля піяніна. Ініціативу зразу перебрав у свої руки Виджигойський, і на місце українських пісень за-лунали: „Червони штандар”, „На барикади”, „Гурніци в шибє копіон враз”, а потім за ініціативою Конів: „Не страшна сібірская нам даль” і „Дубінушка”.

На щастя, це не тривало довго, бо Виджигойський з Коном мусіли йти на якесь засідання чи збори, щоб відстоювати там справу „гнобленого пролетаріату”, і вся компанія рушила.

Богдан з Йоасею та дітьми пішли відвідати другу сестру, що була заміжня за Сторонським, урядовцем тої ж Каси Хворих, родом з Ясениці під Дрогобичем, з „ходачкової шляхти”, що газдувала на кільканадцятьох моргах у рідному селі.

Тут була зовсім інша атмосфера. Сторонські жили

на передмісті в невеликому, оточеному старим буйним садом, домику. Пані Сторонська освічена, зрівноважена й добра жінка, сердечно любила свого Миколу й маленьку донечку Мірусю. Була доброю піяністкою та помагала чоловікові, даючи лекції музики. Микола працював у бюрі й жили собі спокійно та весело в повній подружній згоді.

Богдан з Гнатком оселилися в Сторонських, пані Йоанна воліла дім Виджигойських і залишилася там з Галочкою. Хлопці вставали з сходом сонця й ходили до найближчого лісу на малини. Були й у Ясениці, в Миколиної родині.

Це була патріархальна селянська родина. Два Миколині брати і старша сестра працювали не відділені в спільному батьковому господарстві й панувала серед них згода й достаток. Самі вони були простими невченими людьми, але дітей своїх посылали до шкіл. Сторонський-батько давав усьому лад, а діти слухали його й поважали.

Старий гостив гостей по-старосвітськи й урочисто щільником золотистого меду, паляницею й молоком. Зворушеній Богдан бачив, як його сестра цілує на привітання тверду, струджену свекрову руку, а він цілує її в чоло, говорить до неї повагом і сердечно, звертаючись до невістки на ви. Порядок, спокій, побожність, взаємна пошана та любов панували всеціло в простій селянській родині Сторонських.

Поїхав з Йоасею до Львова і Krakova, повідновлювали старі знайомства, побували в театрах та на підміських фестинах. Зеленський старався якнайбільше

розважити й забавити Йоасю в останні дні їх спільногого життя перед довгим розстанням.

У Krakovі відвідав Околовича. Цей запевнив його, що пасажирська лінія „Австро-Амерікан” це найкраще зорганізоване та вивінуване лінія трансокеанських кораблів, а подорож цими кораблями вигідна, безпечна й гігієнічна, першорядне харчування, чемна й передбачлива обслуга; словом, подорож на „Софії Гогенберг” буде для Богдана приємною прогулянкою і відпочинком. Богдан дякував Околовичу за поради та інформації.

У Дрогобичі застали Гутвинського, що вже зовсім готовий до подорожі ждав з Гнатком на них.

П’ятого липня 1908 року прощалися на Дрогобицькому двірці з тими, що залишилися в Европі. Всі намагалися не показати по собі більшого зворушення та неспокою при розставанні.

Поїзд рушив спрковола. Богдан з Гнатком і Гутвинський стояли у вікнах та махали шапками, їм тим самим відповідали ті, що залишились на пероні.

— До побачення! Щасливо! Пишіть часто! З Богом! — гукали ці й ті.

А поїзд додавав ходи й ніс наших мандрівників у новий етап неспокійного життя та пригод.

Кінець.

З М І С Т

I.	Київ	5
II.	Батьки	18
III.	Пасіка	29
IV.	Любисток	37
V.	Гнатко	50
VI.	Пані Йоася	57
VII.	Чаленко	66
VIII.	Купіль у Росі	69
IX.	Ненадиха	83
X.	Змагання	89
XI.	Право меча	97
XII.	Зелений кордон	103
XIII.	Велика риба	117
XIV.	Чужий світ	122

Ваші завваження про цю книжку просимо посыкати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

Автор: КІНДІЛІН, Олеся.

Назва Книжки. *Самостійність*

тет III

ч.:

Д

Дата Звороту	Ім'я і Прізвище	Дата дня
		1
		-
		2
		-
		3
		-
		4
		-
		5
		-
		6
		-
		7
		-
		8
		-
		9
		-
		10
		-
		11
		-
		12
		-
		13
		-
		14
		-
		15
		-
		16
		-
		17
		-
		18
		-
		19
		-
		20
		-
		21
		-
		22
		-
		23
		-
		24
		-
		25
		-
		26
		-
		27
		-
		28
		-
		29
		-
		30
		-
		31
		-

Шануй Книжку!

Бібліотека
Об'єднання Українців в Америці
„Самопоміч”
Відділ в Балтімор

